

Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében.

Széchenyi István közéleti pályafutásának kezdetén sem Buda, sem Pest nem voltak igazi nagyvárosok. Pestnek Jankovich becslése szerint (Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern dargestellt) mintegy 86.000, Budának pedig 45.000 lakosa volt, amely számból Pesten 20.000 esett a helyőrségre, papokra, nemesekre, értelmiségiekre és alkalmazottakra, továbbá a tanulóifjúságra és az idegenekre, Budán pedig ugyanezekre 7000, s a Budához számított óbudai lakosságra kerek számban 10.000. Buda és Pest az 1686. évi felszabadító ostrom után 1703-ban kapták vissza középkori jogállásukat, a polgári élet kibontakozása azonban mindkét városban lassú volt, mert hiányoztak azok a tényezők, amelyek erre hatást gyakorolhattak volna. Buda az 1703. évi kiváltságlevél szerint az ország fővárosa volt (caput sive metropolis regni), a valóságban azonban sem kormányzati, sem közművelődési, sem politikai szempontból nem tudott igazi fővárossá lenni. Kormányzati és politikai szempontból a XVIII. század folyamán inkább Pozsony volt az ország fővárosának tekinthető, mert itt voltak elhelyezve az országos kormányzat főhatóságai, és itt tartották az országgyűléseket; közművelődési szempontból pedig Nagyszombat volt az országos központ, mert itt volt az egyetlen tudományegyetem. 1777-ben helyezte át Mária Terézia királynő a nagyszombati egyetemet Budára, amit 1783-ban az országos kormányzat főhatóságainak idehelyezése követett, amikor is a tudományegyetem Budáról Pestre került át. Ezekkel az intézkedésekkel Pest és Buda városok országos jelentősége emelkedett, aminek ékesen szóló bizonyítéka, hogy Révai Miklósnak 1790-ben kiadott »Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae« című munkája már Pestet vagy Budát jelölte ki a felállítandó Magyar Tudományos Akadémia székhelyéül. (Tale est prae reliquis Pestinum, talis huic vicina Buda regni metropolis.) Az idők folyamán Pest annyira Buda fölé emelkedett, hogy mikor az 1825—1827. évi országgyűlés a Magyar Tudományos Akadémia felállítását elhatározta, már kizárólag Pest városát jelölte ki az Akadémia székhelyéül (fixam sedem in libera regiaque civitate Pestiensi habitam). Ezt az elhatározást pedig Vay Ábrahám borsodi követnek az e célra kirendelt országos küldöttség által tárgyalt javaslata (Planum a felállítandó magyar nemzeti tudós társaságnak) a következő módon indokolta: »Pest nagy városaink közül leginkább közepén van a hazának, ott vagynak a dicasteriumok és az universitas, és így a két városban a legtöbb tudós magyarjaink is ott vagynak egy helyben; de mindenekfelett ott van a hasonlóan Széchenyi

lélekből született nagy könyvtár és musaeum, melly a társaságra és a mellyen a társaság kölcsönösen segíthetne.» A tudományegyetem és a kormányzati főhatóságok voltak tehát azok a tényezők, melyek a magyar tudományos akadémiának Pestre helyezését indokolták. A tudományos akadémiának Pesten történt felállítását a nemzeti művelődés szempontjából nagy súlyt kölcsönzött Pest városának, mert ámbár a tudományegyetemnek Pestre történt áthelyezése országos viszonylatban tudományos központtá tette a várost, egyelőre mégis inkább a latin- és németnyelvű tudományos irodalom lendült virágzásnak benne, amint erről Schams 1821-ben megjelent munkájából (Beschreibung der Freystadt Pest) meggyőződhetünk. A Széchenyi István alapította tudományos akadémia a magyar nyelv és irodalom kiművelését célozta, és ennek eredményeként Pest a magyar nyelvű tudományos irodalom központja lett, ami a város megmagyarosodására erős hatást gyakorolt. Ennek a tudományos akadémiának az első székhelye a mai Gresham-palota helyén állott Derra-féle házban volt, ahol maga az alapító is élénk részt vett az akadémia munkájában, aminek megörökítése még a hálás utókor feladata.

Széchenyi Istvánnak a tudományos akadémiával egykorú alkotásai: a lóverseny és a kaszinó is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Budapest fővárossá fejlődjék. Széchenyi Istvánt még 1815. évi angolországi útja alatt szerzett tapasztalatai vezették rá, hogy a magyarországi lótenyésztést a lóversenyek rendszeresítésével kell felvirágoztatni. (Viszota: Széchenyi István és a magyarországi lóversenyek megalapítása. Gazdaságtörténeti Szemle XI. 1904. évf. 1. és köv. ll.) 1822 január 11-én Bécsben jöttek össze elsősorban a lóversenyügy barátai, hogy társadalmi egyesülés útján kíséreljék meg az intézmény állandósítását. (Viszota: Széchenyi István és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 45. és köv. ll.) Széchenyi István Debrecenben kiadott »Lovas pályázat törvényeinek projektuma« című művének elgondolása szerint Pest városát jelölték ki a lóversenyek színhelyéül és e célból az 1822 január hó 18-án Bécsben tartott második összejövetelükön báró Brudern Józsefet és gróf Széchenyi Istvánt Pestre küldötték, hogy ott »báró Wenckheim Józseffel egyesülve ezen társaságot gyarapítani iparkodjanak és ha az egyszer lábra áll, azontúl Pest legyen az egyesületnek centrális helye«. (Viszota id. m. 54. l.) Az 1822 február 1-én ugyancsak Bécsben tartott összejövetelen végül kimondták, hogy »mihelyest ezen egyesületnek Pesten elegendő számos tagjai fognak lenni, azonnal Pest városa legyen a lónemesítő egyesületnek középpontja és főhelye«. (Viszota id. m. 61. l.) Minthogy Széchenyi István ezirányú kezdeményezésének társa, gróf Hunyady József már a második bécsi összejövetel előtt elhalt, Széchenyi István lett a mozgalom vezére és legfőbb irányítója, amint ezt naplójában (Viszota kiadása II. köt. 234. l. — A naplók alábbi idézései is mind Viszota kiadására vonatkoznak.) maga is megörökítette (habe ich mich à la tête von den Verein gesetzt, der sich bildet um die Wettrennen in Ungarn einzuführen), s a nyert megbízásnak megfelelően Pesten az ügy érdekében nagyarányú mozgalmat indított meg, amelynek sikere azon meggyőződést keltette benne, hogy minden országos érdekű ügyben elsősorban Pesten lehet sikert elérni, amint ezt naplójában is (II. köt. 241. l.) feljegyezte. (Ich bemerke, dass

die Geschäfte und alles, was dem Lande angehet, in Pest weit geschwinder gehen, als in Wien.) Ámbár az 1825—1827. évi országgyűlés tartama alatt Pozsonyban is tartottak lóversenyeket, a mozgalom eredeti célkitűzésétől, a lóversenyeknek Pesten leendő állandósításától nem tértek el, és amikor Pest városától sikerült az Üllői-út külső részén e célra megfelelő területet szerezni, végérvényesen ide helyezték át a lóversenyek színhelyét. Steinbach Ferencnek 1828 július hó 21-én a kancellárhoz intézett titkos jelentése szerint szó volt ugyan a lóversenyeknek a Pesttel szomszédos Károlyi birtokok valamelyikére leendő áthelyezéséről is, végül azonban mégis Pest mellett döntöttek (Széchenyi naplói III. köt. 777. l.), amit Steinbach Ferenc a saját érdemének tudott be (ego auctor fui, ut in civitate maneat). Ennek a tervezett áthelyezésnek azonban csupán az lehet a magyarázata, hogy a Pest város határában kijelölt versenypálya éppen nem volt a célnak megfelelő, s másikat a város határában nem lehetett találni. Pest városa viszont központi fekvésénél fogva kiválóan alkalmasnak látszott arra, hogy a lóverseny iránt érdeklődő közönséget összegyűjtse, amint ezt Széchenyi István 1828 december 22-én írt levelében (Viszota: Széchenyi István és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 31. l.) hangsúlyozottan kiemelte (én Magyarországra nézve Pestet és Fiumét ismerem meg központok s koncentráció helyének). Az első lóversenyeket Pesten 1827 június 6, 7, 8 és 9-én tartották meg, s e versenyek sikerén felbuzdúlva sikerült annyi pénzt összegyűjteni, hogy az 1828. évi versenyekre már 7 versenydíjat lehetett kifizetni. Maga Pest város tanácsa és választott polgársága versenydíj céljaira 100 aranyat gyűjtött össze, amiből Mayerhofer István bécsi ötvösmesternél egy ezüst serleget készíttettek s ezt öt egymásután következő esztendőben változatlanul megismételték, amint ez az 1830 január hó 18-i tanácsi határozatból kitűnik. (Szföv. Ltár. Pesti levéltár, Relations a. n. 3501.)

A pesti lóversenyter legfőbb hibája az volt, hogy az odavezető utak rettentő rossz állapotban voltak. Ennek következtében az egyesület már 1828 január hó 29-én felhívta a városi tanács figyelmét a lóversenyterhez vezető utak siralmas állapotára s azok rendbehozásának szükségét azzal indokolta, hogy a lóversenyek nem csupán az országnak, hanem magának a városnak is hasznára vannak. Mikor 1835 január hó 27-én kelt beadványukban megfelelőbb lóversenyter kijelölését kérték a pestvárosi tanácstól, ismételten rámutattak arra, hogy a lóversenyek hasznára vannak a város polgárságának. Ezt a hasznot a beadvány azon része szemlélteti a legélénkebben, mely »a pesti díj magasabbra emelését« ajánlja. E célra tudniillik azok hozzájárulásának megszerzését javasolták, kiknek a lóversenyekből közvetlen hasznuk volt, nevezetesen a vendégfogadósoknak és a különféle mesterembereknek. Nyilvánvalóan az idegenforgalomra és az innen származó haszonra célzott itt a beadvány, ami kétségtelenül együtt járt. Ennek következtében a Széchenyi István kezdeményezésére megindult pesti lóversenyekben szemlélhetjük azt a legrégebbi intézményt, amely Pest városa idegenforgalmának fellendítését célozta. (Szföv. Ltár. Pesti levéltár, Relations a. n. 3501.)

A lóversenyter áthelyezésére vonatkozó beadvány nem járt sikerrel, mert a választott polgárság 1835 március hó 15-i ülésében kijelentette,

hogy más területet e célra nem tud rendelkezésre bocsátani (zum Wettrennplatz kein sonstiges als das gegenwärtige Local vorhanden). Attól azonban nem zárkoztak el, hogy a löversenyeket látogató közönség kényelmére a löversenyterre vezető utakat megjavíttassák. A löversenyter áthelyezését illető elutasító határozat után az immár Gazdasági Egyesületté alakult társaság 1835 június hó 23-án azt kérte a pestvárosi tanácstól, hogy legalább azt tegye lehetővé számára, hogy a versenypálya céljaira használt 235 holdas területet, mely a bérbeadott városi legelő tartozékát képezte, a legelőbérlet lejárta után 15 éves bérletként megszerezhesse, mert csupán ez esetben végezhet ott olyan beruházásokat, melyek a nevezett területet versenypálya céljaira alkalmassá teszik. (Széchenyi István levelei II. köt. 42—46. l.) Ez meg is történt, s a löversenyeket hosszú időn át ezen a területen tartották. Hogy a löversenyekkel kapcsolatosan Pest város idegenforgalma fellendült, és a vidék érdeklődése Pest felé irányult, azt kétségtelenül Széchenyi István javára kell írunk.

A pesti löversenyekkel egyidős Széchenyi-alkotás volt a kaszinó, melynek eredete szintén Széchenyi István angolországi tapasztalataira vezethető vissza. Már az 1825—1827. évi pozsonyi országgyűlés kezdetén alakult Pozsonyban ilyen intézmény, amelyet azonban Széchenyi éppen a löversenyügy kapcsán szerzett tapasztalatai alapján Pesten kívánt állandósítani. A pozsonyi kaszinót Komáromy István abaúj-vármegyei követ 1825 november 5-i levelében úgy jellemezte, hogy »itt akár pipálhat, diskurálhat, mindenféle ujságokat olvashat, ha soká akar mulatni mindenkor kész vacsorához ülhet akárki, egyszóval ezek az urak — t. i. a kaszinó alapítói: Széchenyi István és Károlyi György — mindent elkövetnek, hogy náluk magát minden becsületes ember minden megszorítás nélkül a legbarátságosabban magyarszokás szerint mulathassa«. Lényegében azonos módon jellemezte a kaszinó rendeltetését maga Széchenyi is, mikor 1827 július 10-én Pesten az első kaszinói ülést megnyitotta, nevezetesen, hogy »a mi hazánkban is legyen egy olyan megkülönböztetett díszes összegyűlekező hely, mellyben főbb és előkelőbb s jobb nevelésűek, eszes, értelmes férjfiak, a társasági rendnek mindenik osztályából, egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai ujságokat, mint amilyeneket rendszerint a kávéházakban találni lehet, s hasznos gazdasági, tudományos, művészi, hónapos írásokat olvashassanak.« (Széchenyi naplói III. köt. 265. l.) A pesti kaszinó keletkezésének főbb szakaszai Steinbach Ferenc 1827 június hó 21-i titkos jelentéséből ismerhetők meg, ahol a következők olvashatók: »Széchenyi és Andrássy György márciusban Pozsonyban, Festetich Leo pedig Pesten megkezdték a 189 kaszinói aláíróktól a részvényesi díj beszédését. Április közepén már 5000 forint volt együtt. Ekkor Széchenyi Pestre utazott, hogy a löverseny és kaszinó ügyében tovább intézkedjék. A kaszinó számára kibérelt Vogl butorkereskedő házában (a Hitelbank mai palotája helyén állott a Mária Valéria-utcában) tíz szobát és megrendelte a szükséges berendezési tárgyakat.«

A kaszinónak az 1825—1827. évi országgyűlés befejezésekor Pestre történt áthelyezését teljesen megmagyarázza az, hogy a löversenyek színhelyéül is Pestet jelölték ki, s a kaszinó elsősorban azok céljára volt rendelve,

kik a lóverseny iránt érdeklődtek. Igazolható ez Steinbach Ferenc idézett titkos jelentésével, amely szerint »Május vége felé összegyűlt a társaság Pesten a lóversenyre, ekkor a kaszinóban tartották a megbeszéléseket. A lóversenyre lejött herceg Lichtenstein és több Bécsben tartózkodó angol, továbbá sok fiatal főnemes. Ezek leginkább a Hét választóhoz címzett fogadóban étkeztek, de nem voltak megelégedve, ezért megfogamzott a gondolat, hogy a kaszinóban vendéglőt rendeznek be.«

A Vogl-házban bérelt helyiségek nem soká feleltek meg rendeltetésüknek, s mikor a pesti kereskedelmi testület ma is álló díszes székháza elkészült (ma az Assicurazioni Generali tulajdona), ide költözött át a kaszinó. Széchenyi elgondolása szerint, aminek naplójában nyoma is maradt, (viel intrigiert, damit der Adelstand dem Bürgerstand sich nähere) a kaszinó hivatása többek között a társadalmi osztályok közötti ellentétek kiküszöbölése lett volna, s e célból a polgári elemeket is szerette volna bevonni a kaszinó életébe. Ezt a célt szolgálta a kereskedelmi testület székházának kaszinó céljára történt kibérlése is, amivel szemben a kereskedők a székház II. emeletén külön kaszinót alakítottak. Mindamellet az ugyanazon épületben lévő két kaszinó között megvolt az együttműködés, mert táncmulatságaikat és hangversenyeiket közösen rendezték. Ezekben a kereskedők szívesen résztvettek, hiszen Pest város polgári társadalmának ők voltak a legvagyonosabb és legműveltebb elemei, kik a társas szórakozásokra szívesen áldoztak. (Jankovich id. m. 117. l.)

Az ismertetett intézmények elegendők lettek volna ahhoz, hogy Széchenyit állandóan Pest városához kössék, amint valósággal innen kezdve Pest lett az állandó lakóhelye. Mikor 1821 január hó 4-én báró Brudern József előtt azt a kijelentést tette (Naplói II. köt. 108. l.), hogy egy Buda és Pest között építendő híd céljaira hajlandó lenne egyévi jövedelmét minden kamat nélkül feláldozni, még nem gondolt arra, hogy valamikor állandóan Pesten fog lakni (obschon ich wahrscheinlich nie in Pest wohnen werde). Valósággal úgy is volt, mert ebben az időben még Bécsben szándékozott megtelepedni (Naplói II. köt. 125. l.) s e célból bécsi házvétel gondolatával is foglalkozott (Ich will ein Haus in Wien kaufen). 1835 június hó 28-án a harmincadhivatal ügyében József nádorhoz intézett beadványában viszont (O. L. Nádori levéltár, Litt. Polit.) 781/1835) már úgy nyilatkozott, hogy életének jelentős részét Pesten töltötte s valószínűleg itt is fogja befejezni azt. (Wo ich bereits so lange lebte und wo ich wahrscheinlich mein Leben beschliessen werde.) Vajjon említett alapításai kötötték-e Széchenyi Istvánt Pesthez, avagy gróf Zichy Károlyné iránti vonzalma, alig dönthető el. Ezzel szemben bizonyos, hogy gróf Zichy Károlyné férje 1825-ben a magyar kamara elnöke lett s mint ilyen állandóan Budán volt köteles lakni. Az is bizonyos, hogy 1829 február 13-án gróf Zichy Károlyné számára írt életszabályaiban (Naplói III. köt. 487. l.) hangsúlyozottan kiemelte, hogy állandóan a közelében kíván élni s nem akar az oldala mellől tágitani. Ez volt az egykorúak véleménye is, mert Steinbach Ferencnek 1828 július hó 21-én a kancellárhoz intézett titkos jelentésében azt olvassuk, hogy némelyek szerint Széchenyi Istvánt gróf Zichy Károlyné iránti vonzalma köti Pest városához (Tantum propter comitissam Zichy cammerae praesidis consortem Pesthini moretur), amit

a jelentéstevő úgy módosított, hogy Széchenyi István nem szívesen lagnék Pesten, ha gróf Zichy Károly Bécsben lagnék (illum Pesthini illibenter futurum, si comes Zichy Vienna habitaret), ami lényegét tekintve azonos értelmű.

Mikor Kazinczy Ferenc 1828-ban Pesten járt, Széchenyi István a Kereskedelmi Bank mai díszes székháza helyén állott Diana-fürdőben lakott, amiről Kazinczy útleírása a következő módon emlékezett meg: »A ház gyönyör lakja, kiáltám, mert még akkor nem tudtam, hogy a dicsőségé. Széchenyi itt szállásolt. Emlégesse azt a legkésőbb maradék.« Mikor aztán a pesti kereskedők ma is álló díszes székháza felépült, ebben fogadott szállást s itt lakott mindaddig, míg 1836 február hó 4-én feleségül nem vette gróf Zichy Károly özvegyét, amikor is nagyobb lakásra volt szüksége. Amint 1836 február hó 12-én Gyürki Pálhoz intézett leveléből (Széchenyi István levelei II. köt. 247. l.) megállapítható, több lakás iránt is érdeklődött, utóbb azonban az Ullmann-ház (mai főkapitánysági palota) tulajdonosával állapodott meg, s innen kezdve e ház II. emeletén volt kényelmesen berendezett lakása. (Bártfai Szabó László: A Széchenyi-család története III. köt. 498. l.) A Diana-fürdőben bírt lakás Kazinczy óhajta szerint emléktáblával van megjelölve, de csupán most került napirendre a pesti kereskedők székházában és az Ullmann-házban bírt lakásainak a megörökítése, pedig Széchenyi életének emlékezetes eseményei fűződnek ezekhez a lakásokhoz. Az egész mai Ferenc József-tér Széchenyi-emlékekkel van tele, csaknem minden épülete Széchenyi szellemét sugározza ki, s szinte azt látszik követelni, hogy maga a tér is a Széchenyi nevet viselje.

Ámbár Széchenyi István Pesten mindvégig bérházban lakott, mégsem zárkózott el a házszerzéstől, sőt idővel egyike lett Pest leggazdagabb háztulajdonosainak. 1835 június hó 18-án József nádorhoz intézett beadványában kifejezésre is juttatta, hogy a pesti házszerzést jó tőkebefektetésnek tartja. (Glaube ich, die mir zu Gebote stehende Gelder auf keine schlechte Hypothek zu stellen, wenn ich solche in Pester Häuser investiere.) Elhelyezendő pénzei pedig voltak, mert a csokonyai uradalmat 1834-ben 100.000 forintért átengedte testvéreinek, s innen kezdődnek pesti házszerzései is. 1835 április 14-én ugyanis Borosjenői Aczél Jánosnéól 70.000 forintért megvette annak Bálvány-utcai házát (Pesti telekátírási jegyzőkönyv), amelyet 1841 március hó 9-én báró Révay Györgynek adott el, amikor már a felsődunasori 48. számú ház volt a tulajdonában, amelyet 1841 február 25-én írtak a nevére. Házépítési tervekkel is foglalkozott, amelyeket azonban csupán nagysokára tudott valóra váltani. Először a mai Vörösmarty- és József-terek közötti harmincadhivatali telken akart hatalmas bérpalotát építtetni és e célból hajlandó lett volna az új harmincadhivatali palota felépítésére is vállalkozni. A régi harmincadhivatali épület ugyanis sehogysem illett bele a környező díszes paloták sorába s nem is felelt meg többé eredeti rendeltetésének, a magyar kamara azonban idegenkedett új épület emelésétől.

József nádornak 1829 július hó 20-án a Szépítőbizottmányhoz intézett átiratából tudjuk, hogy a kamara a régi harmincadhivatali épület kibővítését vette tervebe, mert nem látott módot arra, hogy új épületet emeltesse, hacsak a Szépítőbizottmány nem vállalja magára, hogy a régi

harmincadépület átengedése ellenében újat építtet e célra (wenn nicht vielleicht die Erbauung des neuen Dreissigst-Gebäudes gegen Überlassung des jetzigen von Seite des Verschönerungsfondes unternommen werden sollte). A Szépítőbizottmány 1829 december 18-i felterjesztésében város-szépítési okokból a régi épület kibővítése ellen foglalt állást (das jetzige Dreissigstamt auf einem der vorzüglichsten und besuchtesten Plätzen mitten unter zierlichen Häusern einen nie zu behebenden Übelstand verursachen würde, wenn der vorgeschlagene Zubau bewerkstelliget werden sollte) s helyette a Duna partján új harmincadhivatali palota építését javasolta oly módon, hogy a régi épület átengedése ellenében Pest városa vállalja az új építkezés költségeit (dass das jetzige Dreissigstamt sammt möglichster Extension gegen Erbauung eines neuen Dreissigstamtes am Donau-Ufer am füglichsten durch die Stadt zu einem Rathause übernommen werden könnte), az új harmincadhivatali palota helyéül pedig a tudományos akadémia palotájának a jelenlegi helyét jelölte meg, amely akkor még nem volt beépítve. [Szföv. Ltár. Pesti Szépítési Bizottság levéltára (a továbbiakban Sz. B.)-Verschönerungs Archiv 4802.] Ezt a tervet a pestvárosi tanáccsal is közölték, amely ebben az időpontban az immár elégtelenné vált városháza új elhelyezésével foglalkozott, amely célra a Szépítőbizottmány a régi harmincadhivatali épületet találta alkalmasnak. Ez a terv azonban a pesti polgárság körében nem volt rokonszenves, mert nem akarták a városházát a Belvárosból kivinni. (Sz. B. 6041.)

1835 június hó 28-án közölte Széchenyi István a nádorral azon tervét, hogy hajlandó a dunaparti új harmincadhivatali palota felépítését vállalni, ha a magyar kamara méltányos áron átengedi a régi harmincadhivatali épületet, s a régi harmincadhivatali épület becsértéke és az új harmincadhivatali palota építési költségei közötti különbözetet a kamara 4%-os kamat mellett megtéríti. Javaslatát pedig azzal indokolta, hogy tevékenyen közre akar működni annak a városnak a szépítésén, ahol élete jelentős részét eltöltötte s ahol valószínűen be is fogja fejezni azt. Ez érzelmi szempont mellett azonban gazdasági tekintetek is vezették javaslatában, mert a régi harmincadhivatali épület helyén hatalmas bérpalotát akart építtetni azon elgondolás alapján, hogy tőkepenzeit a legjobban pesti ingatlanokban helyezi el.

Széchenyi István tervezett építkezéséről József nádornak 1836 szeptember hó 23-án a Szépítőbizottmányhoz intézett átiratából értesülünk, amely szerint a tervezett palota Széchenyi elgondolása szerint egyik oldalról a mai Vörösmarty-térre, másik oldalról a mai József-térre nyílt volna. Minthogy továbbá a régi harmincadhivatali épület szabálytalan alakban terült el a nevezett két tér között, az új épület szabályos kiképzéséhez területkiegészítésre volt szükség, aminek a megállapítása szintén a Szépítőbizottmány hatáskörébe tartozott. Minthogy végül a harmincadhivatalnak az építendő új dunaparti palotába leendő mielőbbi áthelyezése a nádor nagy súlyt helyezett, s az új palota felépítése tárgyában Széchenyi a kamarával már tárgyalásokat folytatott: 1836 október 25-én maga a nádor sürgette meg a Szépítőbizottmány döntését s jelentést kívánt mind a régi harmincadhivatali telek kiegészítésére szánt terület mennyiségéről és áráról, mind az építendő dunaparti palotához szükséges terület

mennyiségéről és áráról is. (Sz. B. 6400.) Széchenyi 1837 február 13-án és július 21-én a Szépitőbizottmányhoz intézett sürgető beadványaira a Bizottmány végül 1837 július 30-án úgy döntött, hogy a régi harmincadhivatali telek kiegészítésére 168 négyszögölet enged át, melynek vételárát négyszögölenként 50 forintban állapította meg; Széchenyi tervezett építkezése ügyében azonban csupán akkor volt hajlandó dönteni, ha az építési terveket megkapta. Az építendő új harmincadhivatali palota céljaira szükséges dunaparti telek vételára tárgyában 1837 december hó 26-án úgy döntött a Szépitőbizottmány, hogy annak vételára négyszögölenként szintén 50 forint lesz, amit azzal indokolt, hogy a szomszédos telkek jóval magasabb áron keltek el, ezenfelül a kincstári épületek ügyében addig követett azon gyakorlat sem tartható be ez esetben, hogy a régi épület telke visszazáll a városra. (Sz. B. 6400.)

Az 1838. évi árvíz megakadályozta a fenti tervek megvalósulását, mert Széchenynek 1838 június hó 2-án a nádorhoz intézett leveléből (Széchenyi István levelei II. köt. 543. l.) arról értesülünk, hogy újból az a régi terv lépett előtérbe, mely szerint a régi harmincadhivatali telek helyén építendő fel az új városháza. Széchenyi erre természetszerűen elállott terve végrehajtásától, amikor azonban azt kellett látnia, hogy a városháza mégis a régi helyén marad, ismét csak előállott vele, amint ez 1839 október 29-én Lónyai Jánoshoz intézett leveléből látható. (Széchenyi István levelei II. köt. 692—693. ll.) Terve elejtése esetére azonban már ekkor arra gondolt, hogy másik megfelelő telket szerez, ahol megvalósíthatja építkezési szándékát és ezúton is gondoskodhatik nagyszámú családjáról.

Széchenyi tervének elejtése után évtizedekig vajdított az új harmincadhivatal felépítésének az ügye s csupán az 1867. évi kiegyezés juttatta olyan mederbe, hogy 1873 tavaszára, végre elkészülhetett az új palota. (Juhász Lajos: A pesti fővármház elhelyezésének története = Tanulmányok Budapest multjából VI. köt. 180—89. ll.)

Széchenyi következő házépítési terve a Nemzeti Színház megalapításával kapcsolatos, aminek megvalósítása érdekében rendkívüli tevékenységet fejtett ki. Az eszme megvalósításán Kulcsár István meddő kísérlete után Pest vármegye közönsége kezdett munkálkodni, s miután a nádor Széchenyi Istvánt 1831-ben pestmegyei táblabíróvá nevezte ki, ő is teljes odaadással szentelte magát e célnak. A vármegye közönsége kezdetben anyagi támogatással igyekezett a magyar színjátszó társaság fennmaradását biztosítani, utóbb azonban a színházépítés útjára tért át. A vármegye kebeléből a magyar nyelv terjesztése ügyében kiküldött bizottság felhívására adta ki Széchenyi 1832-ben a »Magyar Játékszínről« című munkáját, mely a színház életrehívását illető gondolatait tartalmazta. A magyar színház helyéül Széchenyi a mai József-teret jelölte meg, melynek »két oldala tökéletesen rendben van, hátramaradt egyik hosszabb oldalára pedig éppen egy magyar színház s tán még egy más közintézet is, p. o. a magyar tudós társaság vagy egy kaszinó férne, ki nem épített rövid oldalára végre egy új városháza épülhetne, minthogy a mostani ügyis igen kicsi, inkább tömlöcnek való«. (Id. m. 47. l.) Ekkor még nem gondolt nagyobb színházra s ezt azzal indokolta, hogy »mai színjátszóink száma, ügyességi kifejlése s egyéb játékszíni előkészületeink nem felelnének meg egy igen nagy

pompás s fényes színháznak.» (Id. m. 50. l.) A József-teret viszont azért vélte e célra alkalmasnak, mert »az építendő magyar színháznak olly helyen kellene rakatnia, mellynek választása által Pest kellemei s szépsége is lehetőkép legsikeresebben magasíttatnának.» (Id. m. 44. l.)

A József-térre vonatkozó elgondolást el kellett ejteni, mikor Pest vármegye 1834 március hó 3-án kelt felhívására a pestvárosi választott polgárság 1834 április hó 12-i ülésén úgy döntött, hogy nem csupán telket hajlandó adni a felépítendő magyar színház céljaira, hanem magát a színházat is felépítteti, amint annak idején a díszes kiállítású német színházat is felépíttette. Határozatának megvalósítása érdekében azonnal különbizottságot küldött ki, melynek hivatása a színháztelek kijelölése volt. Ez a bizottság 1835 január 28-án kelt jelentése szerint hosszas keresés után abban a telektömbben állapodott meg, melyet a nádor már előzetesen az építendő új harmincadhivatal és városi mérlegház céljaira a Dunaparton kijelölt. (Gárdonyi: Pest városa és a Nemzeti Színház=Városi Szemle XV. évf. 49—50. ll.) Ez a telektömb a Szépítőbizottmány vagyónállagához tartozott és eredeti rendeltetésétől eltérő célra csupán a nádor hozzájárulásával volt felhasználható. Ámbár a kereskedő-testület nem látta szívesen, hogy a dunai áruforgalom középpontjában álló terület színház céljaira használtassék fel, s aggályait nyomós okokkal támogatta, a nádor Széchenyi hathatós közbenjárására 1835 november hó 13-án mégis úgy döntött, hogy a mai főkapitánysági palota előtti térségből 600 négyszögölnyi terület ingyen engedessék át a felépítendő magyar színház céljaira. Ámbár Széchenyi idézett munkájában azt olvassuk (42 l.), hogy középületek elhelyezésénél elsőrangú fontosságú feladat a megfelelő hely kiválasztása, mert »ha alkalmatlan helyre vannak építve, mód nélkül csorbítják a város kellemét«, mégsem bizonyítható, hogy a dunaparti hely kiválasztásában Széchenyinek része lett volna. Az azonban kétségtelenül megállapítható, hogy a kiválasztott hely megszerzésében oroszánrésze volt, mert 1835 november hó 4-én a következőket írta Tasner Antalnak (Széchenyi István levelei II. köt. 156. l.): »A városnak én bizony inkább akasztófát, mint színházi fundust kértem volna a főhercegtől«, aminek az a magyarázata, hogy Széchenyi lelki szemei előtt ekkor már a Nemzeti Színház gondolata lebegett, amivel szemben a város urai a német színházhoz hasonlóan városi színházat terveztek, amelynek jövedelme természetszerűen a várost illette volna.

A kiválasztott hely alkalmatlan volta indította Széchenyit arra, hogy a Grassalkovich Antal által 1835 szeptember 22-én adományozott telken tervezett vármegyei színház építését ellenezze, mert ez a telek addig falerakóhelyül szolgált, s környéke éppen nem volt vonzónek mondható. Állásfoglalásával sikerült is egyidőre megakadályoznia a megkezdett építkezés folytatását, s ennek tulajdonítandó az is, hogy a színházépületben a vármegye urai is csupán »interimalis alkotásu theatrum«-ot láttak, mely a dunaparti színház felépítése után egyéb színházi célokra fordítandó.

A dunaparti színház ügyében az 1832—36. évi országgyűlés alatt Széchenyi élénk tevékenységet fejtett ki, 400.000 forint megszavazását illető indítványa azonban elbukott, s az 1836. évi XLI. t.-c. a döntést a következő országgyűlésre halasztotta. Ekkorra azonban már készen állott

a Grassalkovich-telken épült színház, és ennek következtében az 1840. évi XLIV. törvénycikk ezt az »interimalis alkotásu theatrumot« tette Nemzeti Színházzá, ami a Széchenyi elgondolása szerinti dunaparti színház megvalósítását végérvényesen lezörította a napirendről. Minthogy időközben a Lánchíd építése is megindult, Széchenyi már a pesti hídfő kiképzésének gondolatával foglalkozott s 1842 április hó 17-én azzal a kéréssel fordult a nádorhoz, hogy a színház céljaira kijelölt terület fele részét engedje át számára házépítés céljaira. A házat a kereskedők székházával szemben ugyanazon méretek szerint tervezte felépíttetni (beiläufig nach denselben Proportionen, welche das Mercantil-Gebäude hat), hogy a hídfeljáró előtti tér művészi kiképzése biztosítva legyen (damit der die Brücken-Auffahrt umgebende Platz vollendet und zu Brücke in schöner Harmonie stehe), mert azt nem tartotta valószínűnek, hogy a tervezett színház a hídépítés befejeztéig elkészüljön. Minthogy továbbá a pesti telekpiacra ebben az időpontban szokatlan lanyhaság uralkodott, ezt is orvosolhatni vélte azáltal, hogy olyan telket vásárol meg, melynek beépítése a hídépítés tartama alatt meg sem indulhat. Végül arra is hivatkozott beadványában, hogy mint pesti polgár számot tarthat rá, hogy a többi pesti polgárhoz hasonlóan kedvező fekvésű telket kapjon beépítés céljaira, miáltal a munkásosztály foglalkoztatása is biztosítható (das allgemeine Wohl der arbeitenden Klasse aufs wesentlichste befördert würde). E terv sem valósult meg, mert a nádor 1842 május hó 26-án úgy döntött, hogy az 1836. évi XLII. és az 1840. évi XLIV. törvénycikkek a kért területet a színház céljaira kötötték le, s a hídépítés befejezése még nagyon távol van.

Ez az újabb balsiker indította aztán Széchenyit arra, hogy 1842 június hó 8-án Benvenuto Jánostól 40.000 forintot megvegye annak Háromkorona-utcai (ma Wekerle Sándor-utca) házat, amelyet aztán 1844-ben kiépíttetett oly módon, hogy az a Háromkorona- és Kétsas-utca (ma egyszerűen Sas-utca), valamint az Újépület előtti szabad tér közötti telket teljesen betöltötte (Eck der Dreikronen und Zwei Adler Gasse liegenden gegen den freien südlich des Neugebäudes stossenden Platz). Ez a ház indította aztán Széchenyit arra, hogy az Újépület előtt tervezett sétatér ügyét felkarolja, aminek eredményeképpen az meg is valósult.

Pest városa Széchenyi korában rendkívül szegény volt sétaterekben, amint ez Jankovich ismételten idézett munkájában olvasható. (Auch ist zu bedauern, dass man innerhalb der Stadt keine Promenade, keinen entsprechenden Spazierplatz besitzt.) Tervekben nem volt hiány, mert a Szépitőbizottmány 1808 július 29-én jóváhagyott programjában már bennfoglaltatott a sétatéralapítás, és e célra a Duna partja, az Újépület mögötti hajdani temető, vagy a József-tér voltak kiszemelve. (Promenade am Donauufer, auf dem alten Friedhof hinter dem Josefinischen Gebäude, oder auf dem Josef-Platz.) E tervek egyike sem valósult meg (Sz. B. 9580), és Széchenyi István hozta újból felszínre a gondolatot, amikor a választott polgárság 1832 július hó 7-i ülésén előadta, hogy a József-téren sétatérrel szándékozik alapítani, s ehhez a választott polgárság támogatását kérte. A választott polgárság az ülési jegyzőkönyv tanúsága szerint hajlandó volt a terv megvalósításához segédkezést nyújtani, erre azonban soha nem került sor.

A Vereinigte Pester und Ofner Zeitung 1838 január 14-i száma hírt adott róla, hogy az Újépület és a Lipótváros beépített része között sétatér alapítása van tervbe véve, s e célra a lipótvárosi háztulajdonosok máris 20.000 forintot gyűjtöttek össze. Minthogy az idézett ujságcikk a Szépitőbizottmány támogatását is megemlíttette, József nádor jelentéstételre szólította fel a Bizottmányt, amely 1838 január hó 21-én azt jelentette, hogy semmit sem tud a mondott vállalkozásról, melynek megindítója Wagner Sándor tárnokszéki jegyző volt. (Sz. B. 6595) A nádor felfogása szerint a terv megvalósítása ellenkezett az Újépület tűzbiztonságára vonatkozó 1822 július hó 18-i megállapodással, s ennek következtében nem engedélyezte azt. (O. L. Náadori levéltár : Litt. polit. 74/1838) 1838 július hó 12-én a budai erődítési igazgatóság is felvetette az Újépület déli oldalán elterülő puszta terület befásításának tervét, amelynek engedélyezését a nádor szintén megtagadta. (Sz. B. 6595)

Széchenyinek később azonban mégis sikerült a nádort álláspontjának megváltoztatására bírni, mert 1845 január hó 8-án beleegyezett abba, hogy ez a terület a katonai hatóság hozzájárulása esetén sétatér céljaira használtassék fel. A nevezett terület ugyanis az 1822 július 18-án kelt megállapodás értelmében Pest városa tulajdonát képezte, ugyanakkor azonban kötelezettséget kellett vállalni a városnak, hogy az Újépület tűzbiztonságának megóvása érdekében soha nem fogja azt beépíttetni. Széchenyi terve tehát csupán az esetben valósulhatott meg, ha a katonai hatóság hozzájárul a terület felhasználásához, amit sikerült is kieszközölnie.

1845 március hó 25-én bocsátották ki Széchenyi István és társai felhívásukat a sétatér költségeihez leendő hozzájárulásra, amikor is előadták, hogy mind a nádor, mind a katonai hatóság is megengedték, hogy az Újépület déli oldalán sétateret alapíthassanak, s tervüket önkéntes adományok útján óhajtják megvalósítani. Indokolásul pedig azt hozták fel, hogy »illy lombtalan és árny nélküli városban, mint amilyen a mi központi városunk, megbecsülhetetlen a tervezett közsétány«. 1845 március 25-én Pest városához intézett beadványukban elsősorban védelmet kértek a sétatér számára, aztán adómentességet és végül a sétatér és a szomszédos házak közötti utcárezs kikövezését, amelyhez az érdekelt háztulajdonosok hajlandók voltak a fennálló gyakorlat szerint (nach gewohntem Gebrauch) hozzájárulni. Kijelentették továbbá, hogy a sétatér felállítása alapján nem tartanak igényt a nevezett terület tulajdonjogára s nem kívánnak a sétatér területén belül italmérsi jogot gyakorolni. Ugyanakkor térítvényt állítottak ki arról, hogy az Újépület tűzbiztonsága ügyében kötött, már idézett megállapodást tiszteletben fogják tartani és szükség esetén hajlandók a nevezett területet minden kártérítési igény nélkül kiüríteni.

A pestvárosi tanács 1845 május 15-i ülésében tárgyalta a tervezett sétatér ügyét, s felhívására a megalakult sétatér-társulat 1845 június hó 4-én kijelentette, hogy a kövezési költségeket hajlandó a város által fizetendő térítés ellenében előlegezni; kijelentette továbbá, hogy »kész a társaság a kérdésben levő sétányt a nemes város kezére átbocsátani, mihelyt az oly állapotban leend, vagy annyira fog jövedelmezni, hogy fenntartása a városnak nem esik terhél«. 1845 június hó 28-án a pestvárosi tanács tudomásul vette a társulat bejelentését s utasította a városi mérnököt,

hogy a mondott területet mérje fel s számítsa ki a kövezési költségeket. Ezzel lehetővé vált a sétatér megalapítása, mely az 1855-ben készült alapszabályok szerint az alapító Széchenyi Istvánnak nevét viselte, amit az 1867 november hó 30-i tanácsi határozat is fenntartott. Minthogy ugyanis az ott épített kioszk megnyitásával a sétatér immár jövedelmezővé vált, a pestvárosi tanács tárgyalásokat kezdett a sétatér átvétele tárgyában, ami 1870 május 28-án meg is történt.

Ámbár Széchenyi nyilvánvalóan ottani háza érdekében karolta fel a sétatér ügyét, mégis kétségtelenül megállapítható, hogy Budapest szépítését állandóan a szívében viselte. Kitűnik ez többek között 1844-ben írt »Magyarország kiváltságos lakosihoz« című munkájának »Budapest árvízutli megóvatása és minden módoni kifejtése« című fejezetéből, ahol többek között azt olvashatjuk, hogy »minden garas, melly honunk szive megóvására fordittatandik célszerűen, előbb-utóbb, de elvégre bizonyosan többet fog gyümölcsözni nemzetünk és alkotmányunk valódi hasznára, mint a honnak bármily tájaira fordított forint, sőt tán még arany is«. Ha Budapest fejlődnék, »bizonyosan két annyi, sőt több nép lagná azt hajlambúl, mint amennyi most lakja azt részint kénytelenségbül, mert nincs más fészke, vagy egyéb műhelye, részint elvbül, de mindenesetre annyi por, sár, és aljas s viszont olly kevés árnyék, lomb és kecs közt, miszerint gazdagokat vagy éppen fejedelmeket illy fejletlen körülmények közt Budapestre vagy szomszédságába csábítgatni, varázsolni akarni valóban ha nem több, legalább is a legéretlenebb emberismereti aberratio.« Éppen ezért »ültessen bár egyetlen egy fát, sőt védje a néhány még s néhány már létezőket, bizony mondom, nagyobb szolgálatot teend vére, hona kifejtésére, mint maga is gondolná, mert biztosított és kifejtett magyar központ nélkül én legalább nem tudok és sehogysem vagyok képes átlátni, de csak képzelni is valódilag talpraesett magyar és alkotványos progressiót«. Ezek szerint Széchenyi az első magyar államférfi, aki Budapest fejlődését nem csupán szavakkal hirdette, hanem tettel is munkálta, s munkásságának eredményei ma is láthatók.

Hogy mennyire összeforrott Széchenyi Budapesttel, azt az a sok pesti ingatlan is tanúsítja, amely hagyatékában maradt. Mikor halála után örökösei a hagyatékhoz tartozó pesti ingatlanokon megosztottak, a következő ingatlanok állottak Széchenyi nevén: a józsefvárosi Serfőző-utcai 35 és 65 számú házak, amelyeket még 1836 március hó 2-án vásárolt meg özv. Krachenfels Alajosnétól; a már említett felsődunasori és Háromkorona-utcai házak és egy másik feldunasori ház, amelyet 1847 február 4-én vásárolt meg Pichlmayer Lipótnétól 62.000 forinton. A nevezett házakon kívül az Újépület-utcai 321 és 322, továbbá a Hold-utcai 333 számú, összesen 1878 és fél négyszögöles telek is osztály tárgyát képezte: felerésze gróf Széchenyi Béláé, felerésze pedig gróf Széchenyi Ödöné lett. (Szífv. Ltár. Pesti levéltár VI. 286/1865) Ezt a hatalmas telket eredetileg lovaglós- és vívóiskola, továbbá tornacsarnok (Reitschule, Fechtschule, Ballhaus und Gimmnastische Schule) céljaira szerezte meg Széchenyi 1841 április hó 3-án azon kikötéssel, hogy ha nem a kijelölt célra használtatnék fel, ő vagy jogutódai a vételár összegének újbóli lefizetése ellenében jogosultak azt tulajdonul megszerezni. A vételárból Széchenyi csupán annak

harmadrészét fizette ki, a hátralékos kétharmadot, valamint a vételár újabb összegét a Szépitőbizottmány 1850 július 8-i jegyzőkönyvének tanúsága szerint Széchenyi felesége akarta kifizetni, de a Szépitőbizottmány perre vitte az ügyet, amely az 1852 október 22-én kelt bírói ítélettel (Sz. B. 18.950) olymódon nyert elintézés, hogy a Szépitőbizottmánnyal kötött eredeti szerződés szerint Széchenyi vagy jogutódai a vételár újabb lefizetése ellenében jogosultak a tulajdonjog megszerzésére; miután pedig Széchenyi felesége az összes hátralékokat kifizette: az eredeti lovagló- és vívíiskola, továbbá a tornacsarnok céljaira rendelt telek Széchenyire, illetőleg örökösire szállott át.

A hagyatékban talált pesti ingatlanokon kívül a Vizafogó mellett terjedelmes szántóföldet is szerzett Széchenyi, ezt azonban 1847 augusztus 27-én Tasner Antal nevére iratta át, a Városliget melletti szőljét pedig 1847 november hó 14-én özv. Majthényi Pálnénak adta el. Ezek az ingatlanok Széchenyi és a főváros között szoros kapcsolatot teremtettek, ami teljesen érthetővé teszi Budapest fejlesztése érdekében kifejtett működését. Ezt a működést tulajdonképpen már ingatlanszerzései előtt megindította, mert az 1833 június hó 12-i választott polgársági ülés jegyzőkönyvében azt olvassuk, hogy a köztisztaság emelése érdekében indítványt tett. Ennek végrehajtására azonban csupán ígéretet kapott, amivel naplójegyzeteinek tanúsága szerint egyáltalán nem volt megelégedve (quasi nichts entschieden). Ugyanezen célból készült »Pesti por és sár« című munkája (kiadta Török János »Töredékek gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból« cím alatt), melynek nagyobb része, sajnos, nem a tárgyra vonatkozik. A szoros értelemben vett tárgynak csupán az első 22 oldal van szentelve, a 138-ik oldalig terjedő nagyobb részben egyetlen oldalon esik szó Pestről s ez a következő mondatban foglalható össze: »Pest építményei sem költői nimbusban nem állanak, sem lehető legnagyobb lakkellemet nem nyujtanak, s természetesen, mert nincs Magyarországhoz illő képük, nincs saját ábrázatuk«, vagyis nem magyaros stílusban épültek.

A rövidebb első részben többek közt a következők olvashatók: »Kérdem, nem vált-e soknak tűrhetlenné a némelykor valóban metszhető por, vagy azon sár, mellyel néha téli időben küzködünk, vagy azon kövezet, kivált budai külvárosainkban, mellyeken nyomorgunk, vagy azon gyenge s egyedüli ladikláncolat, melylyel a két város közt téli időben ha nem is egyenesen életünket, de egészségünket oly sokszor kockára bocsátunk kell.« (8. l.) Valódi szerencsétlenség lenne számára, ha télen-nyáron állandóan »Pesten-Budán« kellene laknia, mert bármit inkább elszenvedne, mint »a természet szép színeitől örökké eltiltva s kénytelen lenni például Budapesten a szőke Dunát, szennyes Dunapartokat, kiégett budai szőlőket, kertnélküli házakat, minden fátul eltiltott utcát s téreket, szóval az egész láthatárt mindig s mindent hamuszínü köntösben nézni s a természet sokszínü bájai helyett öröklek a homok bajaival küzködni.« (11. l.) Orvosszerűl pedig a következőket ajánlja: »szükséges mindenekelőtt, hogy a városnak akárminemü földjei fákkal ültetessenek be s ne fasorokkal, hanem úgyszólván erdőkkel; ezáltal kirekesztetik némileg az idegen por, amiáltal majd könnyebben birhatunk saját városi porainkkal.« (21. l.)

De nem csupán Budapestre, hanem Budapest környékére is kiterjedt a figyelme s ennek fellendítésével Budapest szépségének az emelését is szolgálni vélte. A Jelenkor 1845 február 9-i számában erről a következőket írta: »Budapestnek legnagyobb csorbája az, hogy könnyen, biztosan és jutányosan elérhető falusi lak híja miatt alig van olyan kiterjedésű város, melyben a tavaszi és nyári lakás olly felette ízetlen volna, mint éppen honunk közepén, s min egyedül számos, minduntalan a városból kiinduló és ismét a városba visszatérő gőzös (gőzhajót ért alatta) segíthet; mert álljanak ezek csak egyszer kellő számban fel s mindazon helységeken kívül mint Promontorium, Tétény, Bogdány, s. a. t., mellyek magukra csakhamar más képet öltendenének, még ezer meg ezer falusi ház fog a Dunapartján épülni s Budapestet olly fővárossá emelni, hogy még az is örömet felkeresi lakhelyül, ki most világért sem ütné fel sátorát, vagy azt kénytelenségből vagy csak elvből s áldozatként cselekszi.« Ugyanezt a gondolatmenetet folytatta a Jelenkor 1845 február 13-i számában, ahol a következők olvashatók: »Hová megyen most a budapesti lakos nyáron, hogy egy kissé kiszellőztesse magát, kérdem? — A pesti síkra állítsa vagy szűk udvarába szorítsa kisdedeit, hogy portul ellepve, a lombtalan vidék tikkasztó legétől elaszva vagy szűk udvarfalai közé kalickázva, még a testi erő és egészség azon tulajdonátul is megfossa őket, melly legnagyobb kincs s mellyet ekkép legalább, ha egyebet nem, minden atya övéi számára legfélékenyebben megóni, megőrizni köteles? Vagy tán a budai hegyekbe vigye? Hiszen, fájdalom, azokat is szinte lombtalanná tette az annyiakban magamagát leginkább sujtó emberi kéz. A budai hegyek ellen mindenesetre az a kifogás, hogy olly igen nehéz, bizonytalan és aránylag olly drága az odajuthatás. Ez pedig főszempont. — Mi lenne, kérdem, például Promontor, Tétényből, s. a. t., ha oda és onnan csekély díjért rendszeren naponként, sőt óránként menne és jönne gőzös? — Hát micsoda képet mutatna Budapest és vidéke még akkor, ha Óbuda felső tövétől kezdve, hol régi Aquincum állott és számtalan meleg forrástul ömledez a táj, Bogdányig, sőt Visegrádon át Esztergomig ezer meg ezer lakház, mellyből szerencse és megelégtetés mosolyogna, ékesítené fejedelmi Dunánk partjait? Ki nem látja, mennyire emelkednék ezáltal honunk szive? S ugyan álm ez, mit itt előhordok? Én nem hiszem«, s valljuk meg, hogy teljesen igaza volt Széchenyinek, mert a környező vidék fellendülése tette igazán nagygyá és széppé Budapestünket.

De közelebbi célkitűzései is voltak Széchenyinek. Felismerte a budai Kamaraerdőben rejlő nagy értékeket és ezeket Budapest javára akarta hasznosítani. A Kamaraerdő már a XVIII. század végétől kezdve kedvelt kirándulólhelye volt a budapesti közönségnek, s ebből a kirándulólhelyből Széchenyi a budapesti lakosság számára nyaralótelepet akart teremteni. Már az 1830 október 23-i budavárosi gazdasági bizottsági ülés jegyzőkönyvében nyomát találjuk annak, hogy a Kamaraerdőt nyaralóteleppé akarták fejleszteni. A választott polgárság először felkarolta ezt a tervet, 1831 június 17-i ülésében azonban már ellene foglalt állást. Mindamellet a szószóló a választott polgárság 1832 június 25-i ülésében ismét szóba hozta ezt a tervet azzal az indokolással, hogy előkelő urak (mehrere hoche Herrschaften) hajlandók lennének ott telket venni s azon nyaralót építtetni. Ámbár a szószóló nem nevezte meg az említett előkelő urakat,

akik a kamaraerdei telkek iránt érdeklődést tanúsítottak, mégis kétségtelennek tekintendő, hogy Széchenyi István közöttük volt, mert 1835 június 22-én a budavárosi tanácshoz intézett beadványában maga indítványozta, hogy értékesítsék a Kamaraerdő területét 5—6 holdas parcellákban nyaralótelep céljaira, s indítványához részletesen kidolgozott felosztási tervezetet is csatolt. Hangsúlyozottan kiemelte beadványában, hogy nem szántóföldekre vagy szőlőkre gondol, hanem kifejezetten nyaralótelep létesítése a célja (keineswegs als Bauerngründe zu Äckern und Weingärten, sondern ausschliesslich und lediglich zu Erbauen von Landhäusern). A választott polgárság 1835 június 26-i ülésében tárgyalta Széchenyi indítványát s hivatkozással régebbi állásfoglalására nem volt hajlandó a tervezethez hozzájárulását adni. Ennek ellenére Széchenyi 1837 január 31-én újból felvetette előbbi elgondolását s indokolásul azt hozta fel, hogy most tudomása szerint többen is hajlandók lennének ott telket venni; ha azonban az érdeklődés más irányba fog fordulni, amint a Szép Juhászno környéke máris divatba jött (die Umgegend der schönen Schäferin mit jedem Tage mehr in Aufschwung und Mode kommt), akkor már késő lesz a terv megvalósítása. Ez újabb beadvány eredménye lón, hogy a választott polgárság 1838 február 23-án tartott ülésében Széchenyi javaslata mellé állott, s a városi tanács kedvező felterjesztésére a Magyar Kamara 1840 február 5-én megadta az engedélyt a Kamaraerdő területének értékesítésére. Ekkor azonban már késő volt, Széchenyi jóslata bevált, mert az érdeklődés a budai hegyvidék más részei felé fordult, a Kamaraerdő nem lett nyaralóteleppé. (Gárdonyi: A budai hegyvidék első nyaralótelepei—Tanulmányok Budapest multjából II. köt. 162. s köv. II.)

Mintthogy Széchenyi annyi érdeklődést tanúsított Budapest szépítése iránt, természetesnek vehető, hogy a Szépítőbizottmány elnöki tisztét készséggel vállalta volna, amint ez 1835 október 20-án Tasner Antalhoz intézett leveléből kitűnik. (Széchenyi István levelei II. köt. 138. l.) Ha József nádor eleget tett volna ezen óhajtnak, Széchenyi közéleti pályája egészen más fordulatot vesz, és Budapest is sokat nyert volna vele. A nádor azonban szívósan ragaszkodott ehhez a tisztséghez s Széchenyi számára nem volt hajlandó megnyitni ezt a munkateret, amint ez Széchenyi 1832 május 20-án kelt naplójegyzetéből világosan kitűnik (Er ist mit mir in Rivalität).

Széchenyi figyelmét nem csupán Budapest és környékének szépítése, szebbé, kellemesebbé tétele foglalkoztatta, hanem gazdasági téren is előbbre kívánta vinni a várost. Ámbár Schwartner statisztikájának megjelenésekor már itt összpontosult az ország kereskedelme (Mittelpunkt für das Kommerz ist die Stadt Pest), mégis sok akadálya volt a továbbfejlődésnek. Vasutak hiányában a kereskedelem a Dunán kívül a tengelyen való szállításra volt utalva, ezt pedig erősen hátráltatta a kereskedelmi utak rossz állapota. Az utak karbantartása a vármegye feladata volt, amely megfelelő építőanyag hiányában nem tudott kellő módon eleget tenni hivatásának, s ennek eredményeképpen a Budapestre vezető utak nem voltak megfelelők. Széchenyi mutatott rá elsőnek arra, hogy a Budapestre vezető kereskedelmi utak rendezése nem csupán városi, hanem országos érdek, s ennek megfelelően sürgette e feladat megoldását. »Magyarország kiváltságos lakosihoz« című munkájában erre vonatkozóan a következők olvashatók: »Pest

környéke minden tekintetben, nézzük bár mint honunk szívét, bár mint útcinálásra minden célszerű anyag nélküli vidéket, különös figyelmet érdemel, miszerint, ha nemzetté akar egyesülni a magyar, a vármegye, a város, falu, előtte nem magasabb szempont, mint a haza: valóban nem is tagadhatja meg Budapest vidékétől segédkezését, minthogy itt nem arról van szó: ezen vagy azon megye, város vagy falu nyerjen-e a többiek előtt elsőbbséget, hanem egyenesen hazai érdek áll helybeli érdekek szemközt — mert legyen csak egyszer a haza szíve virágzó, okvetlen közvirágzásnak indul az egész haza.»

Mikor azután a tengelyen való fuvarozást a vasút kezdte felváltani, Széchenyi akkor sem tévesztette szem elől addigi álláspontját s »Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről« című kiadványában vasúti vonalakat tervezett Budapestről kiindulva Pozsonyon át Bécs felé, Székesfehérváron és Károlyvároson át Fiume felé, Szolnokon és Aradon át Erdély felé, végül Miskolcon és Kassán át Galicia felé. A vasúthálózat ily módon történt kijelölése nyilván abból az elgondolásból fakadt, hogy Budapest legyen az ország gazdasági életének központja, ami a fővárosi jelleg kialakulását nagyban előmozdította már addig is. Ugyanazon kiadványában a közlekedési politika egészséges alapjait igyekezett lerakni Széchenyi, mikor a vasúti vitelbérnek a mezőgazdaság és ipar érdekeinek megfelelő szabályozását sürgette s a vasútvonalak országos költségen leendő kiépítését követelte, nehogy azok a vállalkozói kapzsiság martalékaivá legyenek. (Liphay: Széchenyi István műszaki alkotásai 121. és köv. ll.)

Mint hogy azonban Budapest kereskedelmének főere egyelőre még a Duna folyam volt, a hajózással kapcsolatos kérdések is foglalkoztatták Széchenyit. 1830-ra készült el Bécsben a Dunagőzhajózási Részvénytársaság első gőzhajója, ami a dunai gőzhajózás kezdetét jelentette. Széchenyit is felszólították a vállalatban való részvételre, de amint a Társalkodó 1834. évi 67-ik számában olvasható, »akkor hazánkra nézve olly kétségesnek látszott előttem e tárgy hihető sikere még, hogy én abban büszkeségből, tán hiúságból, melly szerint nem mertem nevemet olly vállalatokra fecsérelni, mellyekben már kezdetkor az ismétli pusztulás elvét gondolom látni, részt nem vettem.« Utóbb azonban belátta a vállalat nagy jelentőségét s nem csupán részvényessé lett, hanem a legnagyobb lelkesedéssel karolta fel az ügyet, amint ezt ugyanazon cikkben bevallotta, ahol is a következők olvashatók: »Magamat tehát e tárgyban őszinteséggel csak konvertitának valloam és édes örömemt engedem az érdemet azoknak át, kiket az illet. De éppen ezért tehetek tán én — mint megtért — a tárgy utóbbi elrendelése s előmenetele körül valamit, mert magamon tapasztalám, milly hibás benyomások s előítéletek alatt voltam.«

Bécsben azonban nem tartotta a vállalat számára megfelelő központnak s minden igyekezetével azon volt, hogy a vállalati központ Budapestre kerüljön, ami a főváros szempontjából természetesen nagy nyereséget jelentett volna. Ezt a törekvését a Társalkodó 1836. évi 55-ik számában megjelent cikke szerint azzal indokolta, hogy itt »hasznavehető nem egy-két, de több olly kéz lelhető, melly legalább helyes utánzásra és parancsok végrehajtására alkalmas, s olly város, hol külföldiek, kik nélkül efféle vállalatokban nem lehetünk, az élet némi kellemeivel is találkozhasanak«.

Munkásságának eredménye lón, hogy a dunai gőzhajók téli kikötőjét az óbudai dunai ágba rendezték be, melynek felső torkolatát 1834-ben »bekarózták« s ezáltal az ott telelő hajók a jégzajlás ellen meg voltak védve. Széchenyi azonban e célra megfelelőbbnek tartotta az újpesti sziget melletti Dunaágot, melyről az idézett cikkben a következők olvashatók: »némi nagy elsőségekkel látszik a fentebb érintett célra a természettől ellátva lenni — azon folyamág, melly a sziget s a városhatári s káposztásmegyeri part közt létezik, oly széles, oly mély s a sziget lejtőssége oly alkalmas, hogy hajó lebocsátásra annál célirányosb helyet találni ugyan nem volna könnyű«. Egyetlen fogatkozása az volt a helynek, hogy partközi folyamágával együtt veszedelmesen ki volt téve »a jég árjának, a jég dühének«, tehát »csak úgy lenne használható, vagy jobban mondva csak úgy felelhetne meg központi céljának, ha felsőbb része megerősíttetnék, oly magasra, erőse s oly terjedésre feltöltetnék, mint amennyi szükséges lenne az épített s építendő hajóknak, minden hozzátartozóikkal együtt bátorságba helyeztetésére, és ha oly hatalmas keresztgáttal kapcsoltatnék egybe a sziget a parttal, hogy a volt folyamágból biztos öböl válnék, mi a szigetet félszigetté, a Duna ágát pedig kikötővé s bátor telelővé változtatná.«

Rengeteg munkát áldozott e terv megvalósítása érdekében, amitől nem csupán a dunai gőzhajózás nagyarányú fellendülését remélte, hanem amitől Budapest ipara és kereskedelme számára is rendkívüli hasznot várt. Amint idézett cikkében olvasható: »rendes hajógyár, kikötő, biztos telelő oly közel Pesthez s mindaz, mi szoros kapcsolatban van azokkal, mint nemcsak gőzhajók, de mindennemű és célú más hajóknak építése, mozgonygyár, egy kieszen elrendelt félsziget, mellyre kocsin is lehetne menni s. t. b., s ebből természetesen következő táplálása, derekas fizetése, házi szerencséje sok száz munkás családnak, egy új sétahelye Pestnek, mely e részben oly mostohául van ellátva, mint alig más hasonló nagyságu város.«

Széchenyi fáradozásai nem jártak eredménnyel, s a Jelenkor 1845. évi 13-ik számában keserűen kifakadt e miatt. »Éppen kilenc éve lesz most, — írja ott — hogy a pestvárosi sziget megvásárlását s a parttali összeköttetését hoztam javaslatba, s pedig részvények útján, miáltal hajók telelésére mindenekelőtt alkalmas, kivált tüztől biztos és felette tág öböl fogott volna támadni, a part pedig, melly aránylag igen magas, felette jó lett volna használható hajók készítésére s mind arra, mi ezzel összeköttetésben van. Az óbudai Dunaágak, meg az óbudai kisebb sziget, hol jelenleg létezik a magyar gőzhajózás fő és egyedüli telepítvénye, legalább illy szerepre, mód nélkül hiányosak. Nem alkalmas gőzhajózási főtelepül Óbuda azért, mert azon kisebb sziget, melly hajógyáruul szolgál, oly alacsony, hogy nemcsak oly áradás, mint vala az 1838-iki, de annál sokkal kisebb is tökéletesen elborítja azt. Nem alkalmas főtelepül Óbuda még azért is, mert oly messze s télen át oly elszakitva fekszik a gőzhajózás centrális hivatalátul, melly Pesten van s nem is lehet másutt. Éppen nem alkalmas Óbuda centrális gőzhajózási főtelepül végre és legfőképp pedig azért, mert azon személyzettül, melly illy ügynek élén áll, nem kívánhatni meg és ha megkivántatik, java bizonyosan előbb-utóbb odébb áll, hogy családostul élte fogytaig Óbudát lakja, minthogy Óbuda ugyancsak kietlen

egy rossz fészek.« Annak okát pedig, hogy mindezek ellenére mégis Óbudára került a magyar gőzhajózás központja, abban jelölte meg Széchenyi, hogy »az vala a főszempont mindenáron, minden idővesztés nélkül honunk közepére hozni az első gőzhajózási telepítvényt.« E mellett azonban kezdetől fogva megfelelőbb helyet kerestek e célra s ilyet találtak az újpesti szigeten, ami mellett Széchenyi hosszú időn át nagy kitartással, de eredmény nélkül buzgólkodott.

A Jelenkor 1845. évi 15-ik számában aztán bőségesen feltárja Széchenyi mindazt, ami az újpesti szigetre vonatkozó terv megvalósítását lehetetlenné tette. Minthogy más mód a terv megvalósítására nem kínálkozott, részvénytársaságot alapított s rövid idő alatt 40.000 forintot hozott össze e célra. A felsőbb jóváhagyást sikerült kieszközölnie s Pest városával tárgyalásokat kezdett a sziget megvásárlása ügyében. Ezek a tárgyalások azonban a városi intéző körök elfogultsága következtében váratlan akadályokba ütköztek, mert ezek a jó urak Széchenyi szavai szerint »a várostul nem bírják észrevenni a hazát.« Számos kifogást hoztak fel a sziget eladása ellen, többek közt, hogy »partját semmiáron nem adhatja el a város s ekkép a szigetet csak úgy adhatná el, ha hosszában keresztül hasítva az öreg Duna felé szolgáló része a városé maradna. Pest és kikötő! Az ember ha egy kissé ismeri is Pestet, valóban azt vélné, hogy e két szó úgy illik egymáshoz, miszerint az elsőt nem is lehetne a második nélkül jóformán gondolni. Mert hiszen Pesten udvar nem tartózkodik, bájai nem olly nagyok, mihez képest ezek tennék elsőségét, de kitünőleg kereskedői város, melly ha Lipszét tul nem haladja, bizony megint csak nem éppen mea, de nostra culpánk.« E terv megbuktatása nem a Pesttel versenyző Bécstől vagy a felsőbb hatóságoktól indult ki, hanem »egyenesen Pest fiaitól. Elég az — írja tovább — hogy hét évi hasztalan kéregetés, rimánykodás, sollicitatio s minden, mit becsülettel tennünk szabad volt, semmire sem vezetett, mig végre bekövetkezett az 1838-iki árvíz«, mely az újpesti szigetet is elárasztotta. Ez azonban nem tántorította el Széchenyit a terv megvalósítása érdekében végzendő további munkától, mert úgy vélte, hogy »Pest városának tulajdonképen nincs is hatalmában ollyas ellen szegülni, mi hazai érdek kifejtésére olly erős tényezőül fogna szolgálni, mint egy központi célszerűen elrendezett hajógyárda és gőzhajótelepítvény.« A Jelenkor 1845. évi 15-ik számában felsorolta azon feltételeket is, amelyek mellett a megalakult társaság hajlandó lett volna az újpesti szigetet s a mellette elterülő partszakaszt a várostól megvásárolni. Aztán a választott polgárság körében felmerült azon tervvel foglalkozott, hogy a város a saját költségén építtesse meg a kikötőt, amivel szemben Széchenyi véleménye az volt, hogy »Pest városának kimondhatlan sok terhein felül a közadóból még effélékre is, mint kikötő, miknek kivitele olly problematikus, pénzét kockáztatni szabad legyen vagy illyesre komoly szándoka volna, kivált, ha azok végbevitelére társulatok ajánlkoznak, az valóban nem egyéb, mint mistificatio. A város illyest soha nem visz végbe, azaz soha sem fog olly kiterjedésű s olly kifejtésre szolgáló kikötőt, telelőt és hajógyárdát életbe léptetni, mint amillyesre szüksége volna a közhazának.« Ami pedig azt az ellenvetést illeti, hogy pesti választott polgár létére nem illett volna a tanácsot és választott polgárságot »a nemzet előtt gyűlöletes szinben«

bemutatni, erre nézve az volt a véleménye, hogy még »igen magyar felfogás azt hinni, hogy valami testületnek az által tartatik fenn becsülete, ha hibáit fedezgeti, palástolhatja.« De nem is az egész testület az oka ennek az ellenséges magatartásnak, hanem az a néhány »szájas zsarnok«, aki megfélemlíti a többséget.

A kereskedelem nagyobbarányú fejlődésének egyik akadálya volt a Buda és Pest közötti állandó híd hiánya, ami nem csupán a dunaparti két város, hanem két országrész állandó kapcsolatát is lehetetlenné tette. Buda és Pest közötti állandó híd megépítése tervének már az 1825. év folyamán is fel kellett merülnie, mert ez esztendő november hó 23-án a ruszbergi vasművek tulajdonosai, Hoffmann és Maderspach közölték a pestvárosi tanáccsal, hogy hajlandók a tervezett lánchíd felépítésére vállalkozni, ha az kivitelre kerülne. A pestvárosi tanács erre a beadványra 1825 december 3-án azt a határozatot hozta, hogy ez ügyben döntés még nem történt, felhívják azonban rá a Szépitőbizottmány figyelmét. (Szföv. Ltár. Pesti választott polgársági iratok 1878. sz.) A Szépitőbizottmányhoz tényleg megérkezett a pestvárosi tanács átirata, de nem került tárgyalásra, hanem egyszerűen irattárba helyezték. (Sz. B. 3790)

A köztudatban Széchenyi legismertebb alkotása a budapesti Lánchíd volt, mely nem csupán az addig különálló életet élő Buda és Pest városokat kötötte össze, hanem a dunáninneni és a dunántúli országrészek között állandó kapcsolatot is biztosította. A Lánchíd megalkotása előtt a nyugati és keleti magyarok közötti lelki különbség nem csupán elmélet, hanem élő valóság volt, melyet a természet alkotott meg, s melyen addig az emberi találékonyság segíteni nem tudott. A híd ügyében külföldön járt Andrássy György és Széchenyi István 1833-ban kiadott jelentésében ismételtlen meg van említve, hogy a Buda és Pest közötti állandó híd nem csupán »honunk két testvérvárosát« kapcsolná össze, hanem megszüntetné azon állapotot is, hogy »egy folyam által annyiszor ketté legyen szakítva honunk.« (104. l.)

A hídépítés megvalósításának nagy akadálya volt a Budát és Pestet összekötő hajóhidat, mely a két város közös tulajdonát képezte, s a hídon szedett vámból mindkét városnak jelentős jövedelme volt. Ezt a hajóhidat mindenképpen meg kellett szerezni, ha az állandó hidat meg akarták építeni. A tervezett állandó hidat ugyanis már a fentemlített jelentésben foglalt első elgondolás szerint csupán részvénytársasági alapon lehetett létrehozni, s a hídépítéshez szükséges tőke törlesztése és kamatozása nem lett volna biztosítható, ha a hajóhidat változatlanul fennmarad, s a forgalom egyik részét azon bonyolítják le. Éppen ezért a Hídegyesület mindenképpel előtt a hajóhidat bérletének hosszabb időre való megszerzését kísérelte meg, amire nézve a pesti választott polgárság 1832 március 24-i ülésén úgy határozott, hogy hajlandó a bérletet az addigi bérösszeg ellenében a Hídegyesületre átruházni, ha a helybeli polgárok vámmmentessége változatlanul fennmarad (die hiesigen Bürger in ihrer gesetzlichen Freiheit aufrechterhalten), s a bérleti idő elteltével a híd visszaszáll a város tulajdonába. Ezek a kikötések természetesen nem voltak elfogadhatók, mert a polgárság vámmmentességének fennmaradása jelentős jövedelemkiesést jelentett volna, s a hajóhidat fennmaradása a tervezett híd forgalmának s ezzel kapcsolatosan jövedelmezőségének is kárára lett volna.

Az 1832/36. évi országgyűlés az állandó híd jövedelmezőségének biztosítására átmenetileg megszüntette az összes vámmentességi kiváltásokat, ami a polgárság vámmentességének is végét jelentette. A pesti választott polgárság 1835 február 21-i ülésén foglalkozott a hídépítés ügyében hozott országgyűlési határozatokkal s késznek nyilatkozott a hídvámból származó jövedelemről lemondani, sőt a polgárság vámmentességére sem helyezett többé súlyt (auf alle ihre bisherigen Gerechten und unbestrittenen Brückeneinkünfte Verzicht zu leisten), ahhoz azonban még mindig szívósan ragaszkodott, hogy a tervezett híd utóbb mégis a város tulajdonába menjen át, s jövedelme a várost illesse meg. Ezzel szemben az országgyűlés úgy határozott, hogy a részvénytársasági alapon megépítendő híd a megállapítandó határidő elteltével »az ország tulajdonává váljon és a két város nemcsak igazságos, de illő kárpótlást nyerjen«. (Török János: Töredékek gróf Széchenyi István fennmaradt kézírataiból II. köt. 144. s köv. 11.) Ez ellen a határozat ellen a pesti polgárság körében óriási ellenhatás támadt, s 1835 december 23-án úgy határoztak, hogy jogosítványaik védelmére küldöttséget indítanak az uralkodóhoz. Ez meg is történt, s a küldöttek az 1836 január hó 13-i választott polgársági ülésen számoltak be eljárásuk eredményéről, amit a választott polgárok nagy meglepéssel fogadtak, célt azonban nem értek, mert a Bécsben nyert szép ígéretek ellenére is jóváhagyást nyert az országgyűlési határozat, s a hídról és jövedelméről megfelelő kárpótlás ellenében le kellett mondaniok, ami nem csupán a hídvám címén befolyt jelentős jövedelmek elvesztését jelentette, hanem a polgárság addigi hídvámmentességét is megszüntette.

Az álló híd üzembehelyezése a két dunaparti város között állandó kapcsolatot teremtett, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy a két város egyé lett, ámbar két önálló hatóság joghatósága alatt állott. Az állóhíd teremtette meg tehát tulajdonképpen Budapestet, amely addig Pest és Buda néven különálló életet élt. Régi célja volt Széchenyi Istvánnak ez az egyesítés, amelyet írásaiban ismételtelen hangoztatott, sőt a Budapest elnevezést is ő honosította meg akkor, mikor a két város polgársága még szívósan ragaszkodott a hagyomány szentesítette állapothoz.

Ámbar Széchenyi azon terve, hogy Pesten hajógyár keletkezzék, s ezúton számos munkáskéz foglalkoztatást nyerjen, nem is valósult meg, másik hasonló tárgyú terve a Pesti Hengermalom megteremtésével valóra vált. Viszota Gyula megállapítása szerint (Széchenyi és a Pesti hengermalom = Századok 1910. évf. 265. s köv. 11.) már 1836 végén megindult a mozgalom, amely Pesten gőzmalmot kívánt létesíteni. Széchenyi 1837 június hó 7-én Pest vármegyéhez intézett beadványában (Széchenyi István levelei II. köt. 1. 1. hibás évszámmal) a következőket olvashatjuk erről: »Nemes Pest megyének határában, alkalmasint Pesten vagy Budán részvénytársasággal gőzmalmot szándékozom állítani és pedig nem azért, hogy egy gőzmalmunk legyen, hanem, hogy ez mintául szolgálván, lassankint mindenütt állíttassanak fel gőzmalmok s hazánk gabna helyett végkép liszttel űzze kereskedését, miáltal nemcsak mezeli gazdáink nyernének tetemesen, de a gyengébb sorsúnak is új keresetkör nyitnának.« Ez a beadványa Társalgó 1837 július hó 5-izámában is megjelent, aminek folyománnyaként a frauenfeldi hengermalom-társaság figyelme a pesti mozgalomra

irányult, s a saját hengermalom-találmányának értékesítése céljából megbízottat küldött Pestre, hogy az ügy iránt érdeklődőkkel tárgyaljon. Széchenyi 1838 december hó 7-én felhívást bocsátott ki részvénytársaság megalakítására s 1839 január hó 12-én már engedélyt kért a malom felépítésére. (Szföv. Ltár. Pesti Levéltár. Relationes a. n. 6874) Ámbár a pesti molnár céh az engedély megadása ellen foglalt állást, a pestvárosi tanács 1839 március hó 2-án mégis úgy döntött, hogy megadja az engedélyt a malom felállítására. Széchenyi közbenjárására 1839 június hó 13-án a nádor hozzájárult ahhoz, hogy a Szépitőbizottmány a megalakult részvénytársaságnak árverésen kívül mérsékelt árért telket adjon, sőt utóbb a malom védnöki tisztét is elfogadta, minek következtében az »József-hengermalom« elnevezést nyert. 1840 november folyamán fejezték be az építési munkálatokat és 1841 szeptember 15-én megindították a malom üzemét. A molnár céh ezután a lisztárusítás korlátozásával kísérte meg a vállalat visszaszorítását, de a helytartótanács 1843 március 14-én kelt leiratával ezt az akadályt is elhárította az útból, s a Széchenyi alapításának tekintendő hengermalom gyors virágzásnak indult.

A hengermalom mellett 1840-től kezdve gépjavítóműhely is működött, amelyet már a részvénytársaság 1843 június 19-i közgyűlésén önállósítani akartak. Széchenyi lelkes szószólója volt ennek a tervnek, az alakuló gépgyár számára 1845 július 25-én a nádortól telket kért, amire az 1846 november hó 1-én kedvező döntést hozott. Ennek eredményeként a gépgyár 1847 április hó 18-án megindíthatta üzemét, amely aztán 1848-ban fegyvergyárrá alakult át, és sorsa a szabadságharc tragédiájával szorosan összeforrott.

Széchenyi naplójában olvassuk (III. köt. 309. 1.), hogy 1829. március 22-én felkereste őt Seeber Károly pesti polgármester s felajánlotta a pesti polgárok sorába leendő felvételét. Széchenyi elfogadta az ajánlatot, amit a polgármester az 1829 június 22-i tanácsülésen úgy jelentett be, hogy maga Széchenyi kérte a polgárok sorába leendő felvételét. A tanács teljesítette a kívánságot és a polgári eskü kivételére a polgármester vezetésével háromtagú bizottságot küldött Széchenyi lakására. Ezt a megtiszteltetést Széchenyi azzal viszonozta, hogy 1829 június 27-én vendégül látta a polgárságot s ez alkalommal magyar nyelvű felköszöntőt mondott, amelyben azokat éltette, akik »Pest városa, mint hazánk központjának, úgyszólván szívének előmenetelén és díszén« munkálkodnak. (Naplói III. köt. 320. 1.)

Az 1831. évi pestvárosi tisztújítás tartama alatt újabb megtiszteltetés érte Széchenyit a pesti polgárság részéről, ami valószínűleg szintén Seeber Károly polgármester kezdeményezésére történt. Mikor ugyanis a választott polgárok testületének kiegészítésére került a sor, a városi tanács Széchenyi Istvánt is jelölte, akit aztán nagy többséggel meg is választottak. Innen kezdve Széchenyi a pesti választott polgárok testületének tagja volt, résztvett a testület tanácskozásaiban s kezdeményezőként is szerepelt az üléseken. A választott polgárok tanácskozásai iránti érdeklődése mindvégig megmaradt, s mikor az országos politikában már előkelő szerepet vitt, még mindig híven teljesítette választott polgári kötelességeit. Bizonyosságul szolgálhat erre azon indítványa, melyet a koldulás megszüntetése tárgyában 1847 április hó 14-én terjesztett a választott polgárok elé.

Indítványát azzal indokolta, hogy a vidékről Pestre özönlő szegények nemcsak az ittlakást teszik kellemetlenné, hanem a közbiztonságot is veszélyeztetik. A választott polgárság úgy döntött az indítvány ügyében, hogy bizottságot küldött ki a megfelelő rendszabályok kidolgozására, s a bizottságnak Széchenyi is tagja lett. Az 1848. évi események elterelték a figyelmet erről a nagyjelentőségű kérdésről, amely csupán a legújabb időkben nyert megfelelő szabályozást.

Ámbár Buda városa érdekében Széchenyi alig tett valamit, a budai polgárság is méltányolta érdemeit s már 1837 január 2-án a város díszpolgárává választotta. Indokolásul nem is a város ügyében szerzett érdemei szolgáltak, hanem a haza javára tett szolgálatai. Azzal is kitüntették Széchenyit a budai polgárok, hogy külön polgári esküt nem kívántak tőle, sőt a díszpolgári oklevelet a város hivatalos német nyelvétől eltérően magyar nyelven állíttatták ki számára.

Széchenyi pesti választott polgári működésének legjellegzetesebb ténye az a terjedelmes munkálat, melyet az árvíz elleni védekezés ügyében készített, s mely mint a választott polgárok hivatalos állásfoglalása került a felsőbb hatóságok elé. Az 1838. évi tavaszi árvíz borzalmas pusztítást végzett Pesten, s különösen a Teréz-, József- és Ferencváros szenvedett erősen. A hivatalos megállapítás szerint 2281 ház dült össze és 827 ház rongálódott meg erősebben. A budai oldalat sem kímélte meg az árvíz, itt azonban kevesebb kárt okozott, mert csupán 601 házat döntött össze és 536 házat rongált meg. E rettenetes pusztulás egyik oka az volt, hogy a külvárosokban nem kővel vagy téglával, hanem vályoggal építkeztek, ami a házak ellenálló képességét lényegesen csökkentette. A pusztulás másik oka az volt, hogy a Dunapart csupán a mai Vigadó és az Eötvös-tér közötti szakaszon volt megfelelően kiképezve, egyébként személtlerakó helyül szolgált, ami nem biztosított védelmet a hullámok ellen. (Jankovich id. m. 43. l.) Ilyen körülmények között természetes volt, hogy egyrészt az építkezések szabályozásával, másrészt védőtöltések emelésével igyekeztek a jövő árvizek ellen védekezni; minthogy továbbá az árvíz elsősorban a mélyebben fekvő területeket öntötte el, azt is tervbevétték, hogy ezeket a területeket feltöltik.

Az építésügy szabályozására külön építési szabályzatot (Bauordnung) alkottak, melyet a nádor 1838 május 21-én küldött meg a városi tanácsnak. Az építési szabályzat nem csupán megfelelő szilárd építésmódot követelt az építetőkötől, hanem a mélyebben fekvő területek talajszintjének a feltöltését is kötelezővé tette. Az árvízügyek intézésével megbízott királyi biztos az építési szabályzat alapján 1838 december hó 15-én felhívta a városi építésügyi bizottságot (Bau-Commission), hogy az utcák és terek talajszintjének feltöltésére tervezetet készítsen. Ez a tervezet 1839 január hó 15-ére el is készült és az egész város (des ganzen Stadt-Terräns) talajszintjének feltöltését követelte azon indoklással, hogy a Duna-meder folyton tartó eliszaposodása állandóan fokozza az árvízveszedelmet, s ezt csupán a talaj szintjének feltöltésével lehet ellensúlyozni. Mivel pedig a város pénzügyi helyzete nem engedi meg, hogy a talaj szintjének feltöltéséhez jó anyagot használjanak, az építkezési törmelékeken kívül a házi és utcai szemét e célra leendő felhasználását hozta javaslatba.

Az építési bizottság terjedelmes munkáját a pestvárosi tanács 1839 január hó 18-án véleményadás céljából kiadta a választott polgárságnak, amelynek Széchenyi István is tagja volt s ennek következtében a választott polgársági vélemény kialakításában is tevékeny részt vett.

1839 március hó 2-án azt jegyezte fel naplójában, hogy egész nap a feltöltések elleni (gegen Verdammungen) munkálatán dolgozott, amely 51 ívrét alakú oldalat töltött meg. Ez a munkálat Széchenyi nyomtatásban megjelent írásai között nem található meg, s Bártfai Szabó László helyesen azonosította azzal a hivatalos jellegű irattal, melynek kéziratát a Széchenyi-múzeum őrzi. (Pest Budai emléklapok IV. köt. 14. és köv. 11.) Ez azonban nem az eredeti kézirat, hanem azt a továbbiakból látni fogjuk, később készült másolat. A Széchenyi-múzeumban őrzött kézirat ugyanis szószerint bennfoglaltatik a pesti választott polgárok 1839 március hó 6-i ülési jegyzőkönyvében s a választott polgárságnak a pestvárosi tanács felhívására készült véleményét tartalmazza a talajszint feltöltése és védőgátak emelése tárgyában. Ennek a választott polgársági véleménynek az eredeti példánya is fennmaradt a pestvárosi tanácsi iratok között (Intimata a. n. 6775) s éppen úgy 51 ívrétű oldalt tölt meg, mint a Széchenyi idézett naplójegyzetében említett munkálat (dass sich auf 51 Folio Seiten erstreckt), tehát azonosságuk kétségtelen. Egyébiránt a naplójegyzetek is a pesti választott polgárság körébe utalják Széchenyi munkáját, mert ezek szerint a mondott napon Széchenyit a lakásán keresték fel Sartory, Takácsy, Valero és Károlyi István, mindannyian a pesti választott polgárok testületének a tagjai, kik a naplójegyzet szerint kétszer is elolvasták munkáját. Az 1839 március hó 4-i naplójegyzet egy bizottsági ülésről (Commissions-Sitzung) is tud, melyen Széchenyi említett munkálata tárgyalás alatt állott s a polgárság körében nagy elismerést aratott (die schlichten Bürger über meinen Aufsatz in Exaltation zu bringen). Ezen a bizottsági ülésen Gömörö Károly, a pesti választott polgárság egyik vezető férfia elnökölt: kétségtelennek kell tehát vennünk, hogy a választott polgárság kebeléből kiküldött bizottságról van szó, amely a kérdés előkészítésére volt hivatva. Vajjon Széchenyi munkálata felkérésre, vagy önkéntes vállalkozás útján készült-e, alig állapítható meg, a március hó 2-i naplójegyzet azonban inkább arra látszik mutatni, hogy a munkálat a választott polgárság felkérésére készült s a március hó 4-i bizottsági ülésen került először a nyilvánosság elé. 1839 március hó 6-án volt az a választott polgársági ülés, amelyen Széchenyi nevezett munkálata hivatalos szentesítést nyert s a pesti választott polgárság véleményévé lett. Ezen az ülésen a jegyzőkönyv tanúsága szerint Széchenyi személyesen is résztvett, erről azonban naplójában egyáltalán nem emlékezett meg, amit csupán azzal tudunk indokolni, hogy az 1839 március hó 4-i bizottsági ülés állásfoglalásával az ügyet végleg elintéztnek tekintette.

Széchenyinek a választott polgárság véleményeként nyilvánosságra jutott munkálata elsősorban az ellen szállott síkra, mintha a jövő árvízveszedelem elhárítására múlhatatlanul szükség lenne az egész városi terület talajszintjének a feltöltésére. Szerinte, ha az árvízveszedelem ellen csupán ez úton lehetne eredményesen védekezni, ez olyan elviselhetetlen terhet jelentene az egész lakosság számára, hogy egyetlen józanul gondolkozó

ember sem maradhatna Pesten. A talaj szintjének feltöltésére javasolt házi és utcai szemét sem válnék be a gyakorlatban, ha pedig jó anyagot használnának a mondott célra, ez nagyobb terhet jelentene az itteni lakosság számára az árvíz pusztításai által okozandó károknál. Ha a Duna-meder eliszaposodása következtében az árvíz szintje tovább is olyan mértékben emelkednék, amint ez az 1775. és 1838. évi árvizek között történt, akkor 63 esztendő mulva újból csak emelni kellene a talaj szintjét, s ennek következtében a város beépített része lassankint a talajszint alá kerülne. Az utcai és házi szemétnek feltöltés céljaira leendő felhasználása esetén az utcai kövezet is elvesztené szilárd alapját, teljesen bizonytalanná válnék; a ki nem kövezett utcákban pedig sártenger keletkeznék, ami a város szépségét végleg tönkretenné. A talaj szintjének feltöltése csupán ott indokolt, ahol nincsenek értékesebb házak, egyébként meg kellene hagyni az addigi talajszintet. A talajszint feltöltésének a gondolata egyébként a bécsi szakértőktől származott, kik annakidején a német színház talajszintjét is úgy állapították meg, hogy annak következtében az egész Lipótváros ehhez alkalmazott talajszintje alacsony lett. Ugyanazok a szakértők otthon nem szorgalmazták a talajszint feltöltését, pedig a bécsi Lipótvárost gyakrabban elárasztja a Duna vize, s Bécs környékén megfelelő feltöltési anyag is kellő mennyiségben áll rendelkezésre.

Az árvíz elleni eredményes védekezés eszközeül a munkát a következőket jelölte meg: 1. Csupán jó anyagból legyen szabad építkezni. 2. A rákospalotai határtól kezdve egészen a soroksári dombokig dunaparti védőgátat kell emelni. 3. A Váci-úton és az Ország-úton (mai Vilmos császár- és Károly király-út) építeni kezdett töltést le kell hordatni. 4. Meg kell tiltani a szemétnek a Dunába öntését. 5. A Vizafogótól kezdve egészen a tábori kórházig terjedő félkör alakú területet üresen kell hagyni az ott építendő hajózható csatorna számára, hogy a lakosoknak a magasabban fekvő területekre leendő átköltözése esetén a kereskedelem, mely a Duna mentén virágzott fel, visszaesést ne szenvedjen.

A javasolt intézkedések indoklására pedig a következőket sorolta fel a munkálat: 1. Jó építőanyag alkalmazása emelni fogja a házak ellenálló képességét, ami az árvizek pusztítását lényegesen csökkentené. 2. A dunaparti védőgátak kiválóan alkalmasak az árvízveszedelem elhárítására, de rendeltetésüknek csupán abban az esetben fognak megfelelni, ha jó anyagból készülnek. Ha Hollandia képes magát a tenger hullámai ellen védőgátakkal megoltalmazni, akkor azok Pest városának az árvizek elleni megvédésére is alkalmasak lennének. A védőgátakat azonban a homokréteg alatti agygrétegre kell építeni, mert a homokréteg átengedi a vizet és a védőgát összeomolhat. Jó anyagból készült védőgátak mindenesetre költségesek, de az árvízveszedelem pusztításai sokkal nagyobb költséget jelentenek. Összesen mintegy 4800 öl hosszúságú védőgátra lenne szükség, amit több évre elosztva lehetne elkészíttetni. A védőgátakon kívül a belvárosi plébániatemplomtól kezdve felfelé mintegy 600 öl hosszúságban kőpartot kellene építtetni, hogy a Dunapart szépségét a védőgátak tönkre ne tegyék. A soroksári vámháztól kezdve egészen a Molnár-tóig már elkészültek a védőgátak, ezeknek a tartóssága azonban nem áll vitán felül. Az Ullmann-féle dohányraktártól a határársárdáig húzódó védőgát munka alatt áll,

s csupán az alsó és felső védőgátak összekapcsolása van még hátra. A védőgátoknak mindenesetre olyannak kell lenni, hogy se a város szépségének ne ártson, se a dunai kereskedelem hátrányára ne legyen. Mindenesetre jobb lenne, ha a védőgátak helyett kőpartot lehetne építtetni, amely körülbelül tíz esztendő alatt elkészülhetne. 3. A Váci-úton és az Ország-úton emelt töltést mindenesetre le kell hordatni, mert csupán a külvárosok védelmére szolgál, a Belvárosra és a Lipótvárosra egyenesen rázúdítja az árvizet. 4. A szemetet azért nem szabad a Dunába önteni, mert a Csepel-szigetnél összetorlódik és fokozza az árvízveszedelmet. 5. A tervezett hajózható csatornára azért lenne szükség, mert Pest városa eddigi fejlődését kereskedelmének köszönhette, a kereskedelmet pedig főleg a Duna közvetítette. Ha most a lakosság az árvízveszedelem miatt a szomszédos magasabb területekre költöznék át, akkor a kereskedelem fennmaradását csupán a jelzett hajózható csatorna biztosíthatná.

A választott polgárság véleményével szemben a városi tanács 1839 március 8-án tartott ülésében azon álláspontra helyezkedett, hogy sem nagyobb szabású talajfeltöltésre, sem magasabb védőgátakra nincs szükség, mert a Duna eliszaposodása nem olyan nagymértékű, hogy az árvízveszedelmet állandóan fokozná. Ennek a bizonyítására pedig azt hozták fel, hogy közvetlenül a talaj felszíne alatt évezredes épületmaradványokat találtak, melyeknek a Duna feltételezett eliszaposodása esetén mélyen a talaj alatt kellett volna lenniök. A tanács álláspontja szerint a talajfeltöltés csupán azon külvárosi utcákra korlátozandó, ahol az utolsó árvíz nagyobb pusztításokat végzett. Ezzel szemben a Belvárosban, továbbá a Lipót- és Terézváros azon részeiben, ahol a házak már a Szépitőbizottmány jóváhagyásával ellátott tervek szerint épültek, csupán az esetben kellene talajfeltöltést végeztetni, ha ez a nevezett házakat érintetlenül hagyná. A védőgátakat illetően a városi tanács is osztotta a választott polgárság véleményét s a várost átszelő védőgátak helyett partmenti védőgátakat javasolt, melyek magasságát illetően azon nézetének adott kifejezést, hogy az utolsó árvíz szintjét semmiesetre sem kellene túlszárnyalniok, mert az 1775. évi árvíz után készült védőgátak is ezen elgondolás alapján készültek s mégis hosszú időn át megfeleltek rendeltetésüknek. Erősen kifogásolta végül a városi tanács a választott polgárság véleményében megnyilvánuló tiszteletlen hangot, amelyet a felsőbb hatóságok szempontjából bántónak jelentett ki.

A választott polgárságnak a tanácsi határozattal együtt felterjesztett véleményére a nádor 1839 április 19-én válaszolt s mindenekelőtt azt tette kifogás tárgyává, hogy mind a választott polgárság, mind a városi tanács is olyan dolgokra tértek ki, amelyek egyáltalán nem tartoznak az ügy érdemére. A talajfeltöltés ugyanis már az eredeti elgondolás szerint is csupán azon városrészekre volt korlátozva, ahol az utolsó árvíz nagyobb pusztításokat okozott, nevezetesen a külvárosok egyes utcáira. A várost átszelő védőgátaknak megvan a külön rendeltetésük, nevezetesen mindaddig védelmet kell biztosítaniok az árvíz által veszélyeztetett városrészek számára, míg a partmenti végleges védőgátak el nem készülnek. A várost körülvevő hajózható csatorna tervét és a lakosság esetleges átköltöztetését a magasabb területekre a nádori leirat a leghatározottabban elutasította, a választott

polgárság tollnokát pedig megrovásra ítélte azért, mert a választott polgárság véleményét tiszteletlen hangon fogalmazta meg.

A nádori leirat folyományaként a városi tanács 1839 április hó 27-én tartott ülésén maga elé idéztette Ságody Sándort, a választott polgárság tollnokát, s a nádori leirat rendelkezésének megfelelően nyilvánosan megrótta azért, mert a választott polgársági vélemény megfogalmazását tiszteletlen hangon végezte. Ez a megrovás a nevezett tollnokot teljesen ártatlanul sujtotta, mert az előadottak szerint a szövegezés nem tőle, hanem Széchenyi Istvántól származott, amit a szövegezésben kifejezésre jutó szélesebb látókör és vitázó készség is bizonyít. A választott polgárság s a városi tanács azonban nem szolgáltatva ki Széchenyi Istvánt, hanem a választott polgárság tollnokát hagyták meg bűnbaknak.

A dunai védőgátakat illetően a választott polgársági véleményben foglaltakat 1839 május 13-án Széchenyi többedmagával egyetemben külön is a nádor figyelmébe ajánlotta (Szföv. Ltár. Pestvárosi levéltár. Intimata a. n. 6775), amikor is előadták, hogy ezzel az ügygel a pestvárosi tanács már évtizedek óta foglalkozik a nélkül, hogy eredményt tudott volna elérni. Az utolsó árvíz újból felvetette a nevezett ügyet, mert Pest városa a Dunapart mentén erősen kiépült, s ezek az új városrészek állandóan ki vannak téve az árvízveszedelemnek. Ezenkívül a dunaparti ács- és épületfatelepeket az árvíz után azokra a területekre helyezték át, melyek meg vannak kímélve az árvíz pusztításaitól; de viszont csupán akkor közelíthetők meg, ha majd a dunaparti védőgátak elkészültek. Mind a vásárlóközönség, mind az érdekelt kereskedők szempontjából is szükségesnek látszik ezért a dunaparti védőgátak kiépítése, aminek elrendelését a nádortól remélik. Ez a beadvány a pestvárosi tanácsi iratok közé jutott anélkül, hogy külön intézkedés történt volna ez ügyben. 1839 július 1-én ellenben nyomtatásban is megjelent a talajszint feltöltésére vonatkozó szabályzat (Vorschrift zur Anschüttung und Horizonts-Erhebung der öffentlichen Gassen der Stadt), amely a munka elvégzését az utolsó árvíz alkalmával előtött utcákra korlátozta, feltöltési anyagul pedig az építési törmelékeken kívül az utcai és házi szemetet jelölte ki, amint ez az Építési Bizottmány eredeti javaslatában bennfoglaltatott.

Ismételten napirendre került a talajfeltöltés ügye akkor, mikor a Lánchíd pesti feljárójának a kiépítése vált szükségessé. Ebben az ügyben a Szépitőbizottmány és a Hídépítőbizottmány között vita indult meg, amely Széchenyi 1847 április 28-án kelt beadványával (O. L. Nádori levéltár. Elnöki 178/1847) került a nádor elé. E szerint az 1838. évi építési és talajfeltöltési rendszabály értelmében a Dunapart oly módon töltendő fel, hogy a töltés a dunaparti házak felé lejtjen, ami egyrészt nagyon eléktele-níti a Dunapartot, másrészt az árvíz ellen sem nyújt kellő védelmet, mert a töltés hitvány anyagán átszivárog a víz. E rendszabály végrehajtása különösen a Lánchíd pesti feljárója előtti teret tenné teljesen tönkre, amivel szemben Clark és Széchenyi véleménye az volt, hogy ennek a térnek feltétlenül meg kell tartani az eredeti szintjét, s csupán a kocsifeljárót kell megfelelően kiképezni (bloss die Auffahrt zur Brücke zwischen den beiden Mauern so hergerichtet werde, damit die Wagen auf die Brücke hinaufgelangen können). A Szépitőbizottmány ragaszkodott az építési és

talajfeltöltési rendszabály idevonatkozó rendelkezéseihez, amivel szemben Clark és Széchenyi elleneztek a tér feltöltését (die so lässliche Aufschüttung des Pester ganzen Auffahrt-Platzes unterlassen) s a döntést a nádor megérkezétségig elhalasztatni kívánták.

A nádor valóban úgy intézkedett, hogy a Dunapart feltöltése ideiglenesen felfüggesztessék, a Szépitőbizottmány sürgetésére azonban 1847 október hó 27-én felhívta Széchenyi Istvánt »mint a pesti Dunapart szabályozása és felosztása ügyében működő bizottság elnökét«, hogy a Lánchíd feljárója ügyében felmerült nehézségek kiküszöbölése tárgyában olyan javaslatot tegyen, mely a városnak árvíz elleni biztosítása mellett a Lánchíd szépségét is megóvjá. (O. L. Nádori Levéltár. Elnöki 339/1847.)

Erre a felhívásra készült Széchenyi Istvánnak Liphay »Széchenyi műszaki alkotásai« című művében közölt munkálata (176—178. 11.), melyet nem hivatalos beadványnak szánt, hanem tisztán magánvéleménynek (quasi ein Privatschreiben) kívánt tekintetni. A beadvány abból indult ki, hogy a nádor jövő hivatásának legkimagaslóbb ténye Pest és Buda fellendítése (die Veredlung von Pest und Ofen), márpedig az elrendelt talajfeltöltés és védőgátépítés következtében mindkét város olyan szemétdombbá lett (zu so einem Schmutz, Mist und Unreinigkeitscloake geworden), hogy jobb ízlésű ember nem fog itt megtelepedni, az ittlakók pedig vagy egészen elvesztik a tisztaság iránti érzéküket, vagy nem fognak ragaszkodni addigi tulajdonukhoz, holott ez a legértékesebb polgári erények közé tartozik. Ha Pestet és Budát, melyek az ország központjának tekintendők, nem sikerül nagyra és széppé tenni, akkor az ország felemelkedése is holtpontra jut. Pestnek széppé, előkelővé kell lenni (Pest kann, Pest soll, Pest muss ein Ort von grösster Reinheit und Eleganz werden), hogy a nádornak gyönyörűséget okozzon, mert pokoli kín lehet ilyen poros és piszkos városban élni. (Eine Höllenegsistenz in einem so staubigen und dreckigen Ort zu leben.) Magyarország csupán akkor fog kiemelkedhetni jelenlegi helyzetéből, ha az ország szíve is rendezetté lesz. Beadványához mellékelte azt a bizottsági jegyzőkönyvet, melynek vezéreszméi Sprenger udvari építésügyi tanácsostól származtak; mellékelte továbbá Clark Ádám erre vonatkozó szakvéleményét s kihallgatást kért a nádortól, hogy élőszóval is előadhassa elgondolásait.

Alig hihető, hogy ezt a beadványt, melynek merész hangja egyenesen kihívó volt, Széchenyi elküldötte volna a nádornak, legalább is a nádori levéltárban ennek semmi nyoma sem maradt. Az elküldés elmaradása mellett szól az is, hogy az 1839 március hó 6-i választott polgársági jegyzőkönyv másolata, melyet szintén mellékletnek szánt beadványához, Széchenyi iratai között maradt fenn. Az érdemleges hivatalos választ csak 1848 január 3-án küldötte el Széchenyi a nádornak, amikor is ismételten a partfeltöltés ellen nyilatkozott s a kérdés újbóli megvitatását szorgalmazta. Mellékelte Clark Ádám idevonatkozó szakvéleményét, melyet az előadottak szerint előbbi beadványához szánt mellékletnek. Ez volt az utolsó érdemleges lépése Széchenyinek Budapest fejlesztése érdekében, innen kezdve az országos politikai ügyek annyira lekötötték a figyelmét, hogy Budapest fejlesztésére vonatkozó további elgondolásai második helyre kerültek. Az előadott vázlatos rajzból megállapítható, hogy Széchenyi igen

sokat fáradozott Budapest fejlesztése érdekében, s fáradozásainak jóval nagyobb eredménye lett volna, ha terveit el nem gáncsolják. Már Széchenyi előtt is történtek ugyan lépések Budapest fejlesztése érdekében, ezek azonban nem a fővárossá fejlesztést célozták, hanem egyszerűen csak Budapest földrajzi helyzetét kívánták kihasználni. Arra gondolunk itt, hogy Mária Terézia az ország egyetlen tudományegyetemét 1777-ben Budára helyezte át, minek következtében Buda az ország tudományos életének a központja lett mindaddig, míg II. József az egyetemet Budáról Pestre nem vitte. Arra gondolunk továbbá, hogy II. József 1783-ban a kormányzati főhatóságokat Pozsonyból Budára hozta s ezzel Budát országos kormányzati központtá tette. József nádor volt az első, ki Budapest szépítését tudatosan munkálta, s ezzel Budapest fejlesztése körül elévülhetetlen érdemeket szerzett, amint ezt a szobrán olvasható felírás is hirdeti. József nádor előtt azonban nem Budapest fővárossá fejlesztésének a gondolata állott, hanem egyszerűen szebbé akarta tenni azt a várost, amelyhez magas állása kötötte. Széchenyi István az első államférfiú, aki Budapestben az ország szívét, illetőleg fővárosát látta, s Budapest fejlesztése érdekében végzett munkáját az az elgondolás vezette, hogy a város fejlesztésével az ország érdekeit is szolgálja, amint ezt írásaiban ismételtelen kifejezésre juttatta. Az 1848/49. évi szabadságharc leveretése s Széchenyinek a közpályáról történt visszavonulása után ez a folyamat egyidőre megállott és csak akkor indult meg újból, mikor az 1867. évi kiegyezés megtörtént. Ennek az újabb folyamatnak az akkori magyar miniszterelnök, gróf Andrássy Gyula volt a tevékeny munkása, ő azonban nem Széchenyihez hasonlóan társadalmi úton, hanem az állam hatalmi eszközeinek igénybevételével folytatta Széchenyi nagyszabású városfejlesztő munkáját.

Gárdonyi Albert

MELLÉKLETEK.

I. 1829 június 22. A pestvárosi tanács határozata Széchenyi Istvánnak a pesti polgárok sorába leendő felvételéről.

4419. Dominus Carolus Seeber consul oraliter officiose refert Suam Illustritatem dominum comitem Stephanum Széchenyi desiderium suum respective petitem manifestavisse, ut in numerum gremialium civium suscipiatur, atque adeo fine desumendi soliti concivilitatis juramenti magistratualem exmissionem ordinandam venire.

Pro desumendo a Sua Illustritate domino comite concivilitatis juramento dominos referentem Carolum Seeber consulem, Joannem Boráros senatorem, Josephum Havas substitutum senatorem una ordinarium notarium, denique Joannem Wagner oratorem civium magistratualiter exmitti relationem facturos.

A tanácsülési jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

II. 1829 június 24. Jelentés Széchenyi István polgári eskütételéről.

4420. Dominus Carolus Seeber consul nomine etiam coexmissorum dominorum Joannis Boráros senatoris, Josephi Havas substituti senatoris una ordinarii jurati notarii et Joannis Wagner oratoris civium officiose oraliter refert, quod die hesterna a Sua Illustritate domino comite Stephano Széchenyi solitum juramentum concivilitatis desumpserint.

Cancellaria civitatis litteras testimoniales super concivilitate pro parte Suae Illustritatis domini comitis expediet ac huius protocolli extractum tam officio camera-riatus pro officioso usu, quam et exactoratus pro praenotatione communicabit.

A tanácsülési jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

III. 1832 július 7. Választott polgársági határozat Széchenyi Istvánnak József-téri sétátérve tárgyában.

108. Der hochgeborene Herr Graf Stephan von Szécsényi hat heute mündlich vorgetragen, dass theils zur Erhebung der Stadt, theils aber zur angenehmen Bequemlichkeit des hiesigen Publici hochderselbe die Absicht hege auf den Josefplatz in der Leopoldstadt eine Promenade ins Leben zu rufen, ersuchend ob diese Wahlbürgerschaft geneigt sein würde die aufgefasste Idee bis Verfertigung und Überreichung des bezüglichen Planes sammt Kostenberechnung ihrerseits zu unterstützen und zu genehmigen.

Dankbar erkennend die wiederholt geoffenbarten gemeinnützigen Bestrebungen, wodurch Seine Hochgeborene die Förderung der Aufnahme und des Emporhebens dieser Stadt beabsichtigt und sich um diese Stadt wohl verdient gemacht hat: beschloss man dem vorgebrachten Antrag rücksichtlich einer auf den Josefplatz zu errichtenden Promenade seinerzeit beizutreten und die Realisierung dieses Planes mitwirkend zu unterstützen.

A választott polgársági jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

IV. 1833 június 12. Választott polgársági határozatok Széchenyi Istvánnak a hidépítést, köztisztaságot és lóversenyt illető javaslatai tárgyában.

Der hochgeborene Herr Graf Stephan Széchenyi hat heute mündlich vorgetragen 1. dass nachdem wegen Erbauung einer stabil stehenden Brücke zwischen Ofen und Pest zur Vereinigung derselben im Antrage ist, auch dieserwegen die nöthigen Vorarbeiten und Einleitungen veranlasst, ja selbst dieser Gegenstand bei dem gegenwärtig versammelten Reichstag in Pressburg zur Sprache gekommen ist, um den von Seite der Stadt abgeordneten Deputierten diesfalls die nöthige Weisung seinerzeit geben zu können es zweckmässig wäre zu dieser Brücken-Erbauungs-Sache zur Erwegung aller vorkommenden Fragen und gehörigen Übereinkommen; sowohl als auch 2. im Betreff einer in dieser Stadt zu erzweckenden Gassen-Reinigung, die gegenwärtig auf die Gesundheit der Einwohner nicht nur unangenehm, sondern auch schädlich wird und von allen sehnlichst gewünscht wird, eine eigene Commission zu ernennen; endlich 3. da mit dem Frühjahr 1833 die Subscription der Beiträge zum Prämium bei den hier bestehenden Pferde-Wettrennen erloschen ist, empfiehlt Hochderselbe diese gemeinnützige Anstalt der geneigten Theilnahme und ersucht

auch hinfort für 5 Jahre bis incl. 1838 durch gefällige Subscription wieder ein Prämium von Seite dieser Stadt sicher zu stellen.

Dankbar erkennend den regen Eifer und thätige Sorgfalt, mit welchen sich der hochgeborene Herr Graf alles nützliche und schöne zur Emporhebung dieser Stadt zu begründen, zu befördern angelegen sein lässt, hat Herr Stadtvormund rücksichtlich der Erbauung einer stabil stehenden Brücke und zu erzweckender Gassen-Reinigung beförderte Commissionen abzuhalten und die Resultate seinerzeit dieser Wahlbürgerschaft vorzulegen, den Subscriptions-Bogen aber zum Prämium beim Pferde-Rennen zwischen sämtlichen Wahlbürgern circulieren zu lassen.

A választott polgársági jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

V. 1837 január 2. Választott polgársági határozat Széchenyi István budai díszpolgárságáról.

4. Ein grosser Theil der öffentlichen Behörden Ungarns hat bereits Beweise der verdienten Würdigung und Anerkennung der über jedes Lob erhobenen Verdienste des hochwohlgeborenen Herrn Grafen Stephan von Szécsényi gegeben, um dennoch von Seite der Bürgerschaft einen geringen Beweis der Achtung, welche dieselbe gegen den um das Vaterland so hochverdienten Herrn Grafen von Szécsényi hegt, liefern zu können, ist die Communität der Meinung Hochdemselben das Ehrenbürgerrecht dieser Stadt zu ertheilen und mittelst einer aus der Mitte der Bürgerschaft abzuordnenden Deputation die Urkunde hierüber zu überreichen.

Den um das Wohl sowohl des ganzen Königreichs Hungarn, als auch dieser Stadt so hoch verdienten hochgeborenen Herrn Grafen Stephan von Szécsényi wird hiemit das Bürgerrecht ohne Ablegung eines Eides verliehen und die Aufnahms-Urkunde, welche in der Landessprache abzufassen können, sonach dem Herrn Vormund zur Überreichung an obbelobten Herrn Grafen zu behändigen.

A választott polgársági jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

VI. 1837 április 16. Széchenyi István köszönőlevele budai díszpolgárrá történt megválasztásáért.

Nemes Városi Tanács, érdemes választott község, igen tisztelt polgártársaim. E folyó év (bőjt) más hava 3-án tartott tanácsülésükből hozzám intézett nagybecsű levelüket az ahhoz mellékelt polgárlevéllel együtt, mellyel engem megajándékozni méltóztattak, e folyó hónap 12-én volt szerencsém küldöttjük által kezeimhez venni. Szokták mondani »hol telve a szív, áradoz a szája«. Én éppen ellenkezőt érzek most, midőn e megtiszteltetésemért köszönéttételre fogom fel tollamat. Ugyanis a Nemes Tanács és érdemes választott község azon nyilatkozásaiban, mellyek noha legtisztább szándéku, de a hon iránti kötelességhez képest mégis felette parányi ügyekezeteim méltánylásában érdemeimet aránytalanul meghaladólag különböztetnek ki, egyrészt a forrón szeretett haza javát és dízét szomjuzó oly hő buzgalmat, másrészt csekély személyem iránt annyi szivességet, annyi hazafiui rokonszenvet talállok, mellyek által gerjesztett öröm- s hálaérzelmim kifejezése nincs hatalmamban. Nem is keresek azért bő szavakat, Nemes Tanács és érdemes választott község, hanem csak röviden engedjék, kérem, ezennel kijelentenem, mikép büszkén nevezem magam ősz Buda polgárának s honfitársaim illy bizodalját, mellynél szebb jutalmat nem ismerek, inkább tettel iparkodom tehetségem szerint meghálálni, ki saját tiszta szándékomban s a félre nem értők ítéletében bízva balmagyarázat vagy egyoldalúság által háboríthatlan ezentúl is éltem végpillanatáig lenni meg nem szünök budai igen tisztelt polgártársaimnak leghűbb szolgálja.

Pest, ápril 16. 1837.

Gróf Széchenyi István

Széchenyi István levelei II. köt. 4—5. 11.

VII. 1847 április 14. Választott polgársági határozat Széchenyi Istvánnak a koldulás megszüntetését illető javaslatáról.

189. Seine Excellenz der hochgeborene Graf Stephan von Szechényi p. t. brachte heute zur Motion, dass für den künftigen Andrang armer und erwerbloser Menschen gegen geeignete Mitteln entgegen zu wirken seye, damit durch eine solche Zuströmung nicht allein der Aufenthalt für vermögliche Menschen hier unangenehm gemacht, dieselben wegen Unterstützungen und milde Spenden unendlich belästiget, ja sogar die öffentliche Sicherheit gefährdet werde.

In Folge dieser Motion wird ein Vorschlag auszuarbeiten beschlossen und diesfalls eine Commission beauftragt, zu welcher die Herren Stephan Staffenberger, Stadt Vormund, Stephan Graf von Széchenyi, Seine Excellenz, Stephan Szilágyi, Joseph Appel, Stephan von Károlyi, Franz Grosz, Franz Pfahler, Andreas von Borsody, Johann Trifonovits, Ignatz Perger und Molnár György, Mitglieder der Erwählten Bürgerschaft exmittirt werden.

A választott polgársági jegyzőkönyvben foglalt bejegyzés.

VIII. 1865 december 19. Tanácsi határozat gróf Széchenyi Béla és Ödön Hold-utcai telkének felosztása tárgyában.

Tekintetes Tanács! Alulírtak néhai édesatyánk gróf Széchenyi István úr hagyatékában barátságosan megosztottunk, mégpedig a pesti telkekre és házakra nézve olyképen, hogy a Háromkorona-utcai 140. sz., a Feldunasori 287. sz. és a Józsefvárosi Serfőző-utcai 35. és 65. számú házak alulírt gróf Széchenyi Bélának, a Feldunasori 288. számú ház pedig gróf Széchenyi Ödönnek essék, mely értelemben a pestvárosi törvényszék mint telekhatóság által az átírás is eszközöltetett. A lipótvárosi Újépület-utcai 321., 322. és Hold-utcai 333. számú 1878 $\frac{1}{2}$ négyszögölnyi ingatlanra nézve pedig akként egyeztünk, hogy ennek Duna felőli része 939 $\frac{1}{4}$ négyszögöllel gróf Széchenyi Bélának, a Váci-útra dülő része pedig szintén 939 $\frac{1}{4}$ négyszögöllel gróf Széchenyi Ödönnek jusson, úgymint azt az A) alatt idemellékelt térrajz mutatja. Minthogy azonban ezen elosztáshoz, és illetőleg a kérdéses telek valóságos elhasításához a pestvárosi törvényszék, hivatkozva a telekkönyv 56. §. A) pontjára, a politikai hatóság engedélyét kívánja felmutattatni, aminek tudtunkkal semmi akadály útjába nem áll: ennélfogva tisztelettel esedezünk, méltóztassék ezen engedélyt részünkre kegyesen kiadatni. Gróf Széchenyi Béla, gróf Széchenyi Ödön.

Hátirat: Ezen terv, mely szerint a Hold-utcában 321, 322, 333 szám alatt fekvő és 1878 $\frac{1}{2}$ négyszögölet tartalmazó telkek akkép javasoltatnak két részre felosztatni, hogy a 321, 322, 333 számú anyatelek 939 $\frac{1}{4}$ négyszögölet és a 321, 322 és a 333/a sz. alatti rész szinte 939 $\frac{1}{4}$ négyszögölet tartalmazand, ezennel jóváhagyatik, miről folyamodó gróf urak 8 frt felmérési díj lefizetése mellett kérvényök elintézésében, a házi pénztár a díj bevételezése, a számvevőség annak feljegyzése, a telekhivatal egy tervpéldány kiadatása mellett a területek bejegyzése, az Építési Bizottmány a második tervpéldány kiadatása mellett, a mérnöki, teleknyilvántartási hivatal tudomás végett jegyzőkönyvi kivonaton értesítendő. Kelt Pesten, 1865 december 19-én tartott tanácsülésből. Kiadta Békey Imre s. k.

Szföv. Itár. Pestvárosi levéltár VI. 286/1865.